

ВОЛОДИМИР ІЛІЧ УЛЬЯНОВ-ЛЕНІН: ПОГЛЯД З ХХІ СТОЛІТТЯ

В Радянському Союзі праці Леніна були надруковані загальним накладом 653 млн. примірників 125 мовами. Літературу про Леніна (так звану «ленініану») підрахувати просто неможливо. Але вся вона мала предметом аналізу чи пропаганди не реального історичного діяча, а міфологізованого і канонізованого Леніна.

Теоретична спадщина В.Леніна стала основною частиною «марксизму-ленінізму». Про те, як втілювалися в життя його засади, розповідала історія КПРС — псевдонаука і навчальна дисципліна, що була десятки років обов'язковою для вивчення в загальноосвітній і вищій школі, політосвітніх установах. Ця наукоподібна конструкція пішла в небуття разом з соціально-економічним ладом, усією радянською імперією і створеною Леніним «партією нового типу».

Здобута в країнах СНД можливість вільного тлумачення пов'язаних з Леніним і ленінізмом історичних фактів не є достатньою підставою для забезпечення наукової об'єктивності. Ситуація змінилася лише в тому сенсі, що припинилася злива беззартісних апологетичних праць. Праці про Леніна продовжують з'являтися (майже виключно — в Росії), однак автори підходять до них, як правило, з наперед визначеною концепцією — позитивною чи негативною. Об'єктивних праць про ленінізм взагалі нема, тому що їх поява пов'язана з далеко ще незавершеним радикальним переосмисленням історії радянського суспільства. В сучасній Росії таке переосмислення взагалі стає небажаним. Тим не менш здобутки світової історіографії, яка впродовж двох останніх десятиліть спирається на кремлівські архіви, роблять можливою спробу неупередженого аналізу як постаті Леніна, так і змісту ленінізму.

Важко знайти в біографії В.Леніна щось таке, чого не було б в існуючій літературі. Поставлене у цьому нарисі надзавдання (погляд з ХХІ століття) вимагає відбору давно відомих суджень і фактів в такій комбінації, яка допомогла б більш глибоко висвітлити роль цієї людини і політика в історії попереднього століття. Обмежений обсяг нарису змушує автора обрати телеграфний стиль викладу.

1. Життєвий шлях Леніна

Ленін (Ульянов) Володимир Ілліч народився в м. Симбірськ (нині — Ульяновськ) 22(10)04.1870 р. У радянських енциклопедіях вказувалося, що батько Леніна Ілля Миколайович працював інспектором народних училищ Симбірської губернії і походив з бідних міщан м. Астрахані, а прадід був селянином-кріпаком. Мати Леніна Марія Олександрівна Ульянова, як скупові повідомлялося, була дочкою лікаря Олександра Дмитровича Бланка. Підкреслювалося, що старший брат Леніна Олександр був покараний смертю разом з іншими революціонерами-народовольцями за невдалий замах на життя Олександра III.

Ця дозована інформація давала неповне уявлення про соціальні корені й національне походження Леніна. Зайва деталізація, як показав скандал навколо публікації роману Марієтти Шагінян «Сім'я Ульянових» в журналі «Красная новь» (1938), була небажаною для властей. Проте дослідження останніх десятиліть, що з'явилися у кількох країнах, дають детальну інформацію про родовід сім'ї Ульянових. Він унікальний і міг скластися тільки в багатонаціональній імперії, що переживала процес ламання станових перетинків.

Прадід Леніна Василій Микитович Ульянінов (Ульянін, Ульянов) справді був відпущеним на оброк кріпаком. Проте він викупився з неволі задовго до скасування кріпосного права і став заможною людиною. Дід Леніна Микола мав у пізньому шлюбі з дочкою хрещеного калмика Анною Смирною двох синів і двох дочок. Батько Леніна Ілля Миколайович здобув вищу освіту в Казанському університеті завдяки матеріальній допомозі старшого брата. Талановитий педагог, він зробив стрімку кар'єру, став дійсним статським радником (в «Табелі про ранги» Петра I це прирівнювалося до генеральського чину) і потомственным дворянином.

По материнській лінії родовід Леніна виявився ще більш різнобарвним, особливо за національною ознакою. Прадід Леніна Мойша Бланк був заможним єврейським торговцем в містечку Старокостянтинів Волинської губернії, який одружився на шведці Анні Остедт. Дід Леніна Сруль закінчив Петербурзьку медико-хірургічну академію й вихрестився, після чого назвався Олександром Дмитровичем. Він взяв шлюб з Анною Грошопф, яка походила з заможної німецької сім'ї, здобув у 1847 р. потомствене дворянство, і після виходу на пенсію купив в Казанській губернії село Кокушкіно (нині — Леніно) разом з кріпаками. Його дружина народила хлопчика і п'ятьох дівчаток (серед них — майбутню матір Леніна Марію). Вона рано померла, і О. Бланк одружився громадянським шлюбом з її рідною сестрою, бездітною удовою Катериною фон Ессен. Французькою й англійською мовами

Ленін володів завдяки навчанню, підкріпленому потім тривалим перебуванням у відповідному мовному середовищі. Але німецькою мовою він вільно володів з дитинства. Закордонні дослідники ленінської генеалогії виявили, що по німецькій лінії родичами Ульянових були полководець А. Гітлера генерал-фельдмаршал Вальтер Модель, генерал-лейтенант Хассо фон Мантойффель, який командував танковою дивізією СС «Велика Німеччина», і президент ФРН Рихард Вайцзеккер.¹

Отже, майбутній вождь успадкував різноманітні національні й релігійні традиції, на чому тепер схильні пограти автори багатьох псевдонаукових праць. Однак, як справедливо зауважував М. Бердяєв, він був «типово руською людиною»². Відомо також, що уже з 17 років Ленін став атеїстом. Маючи в родоводі представників різних станів, він у листуванні з царськими властями, до яких звертався з проханнями, не забував підкреслити, що є потомственным дворянином.

У 1879–1887 рр. Ленін навчався в Симбірській гімназії. Навчання закінчилося в той рік, коли повісили старшого брата. Леніна все-таки зарахували в Казанський університет, але при першій-ліпшій нагоді в тому ж році й виключили. Сім'я тим часом покинула Симбірськ і переселилася в Казань. Після виключення Ленін певний час жив у сімейному маєтку в с. Кокушкіно, а в травні 1889 р. приїхав у придбаний Марією Олександрівною хутір біля с. Алакаївка (Самарська губ.). В 1891 р. він здав екстерном екзамен в Петербурзі за юридичний факультет. Після цього зайняв у Самарі посаду помічника присяжного повіреного, але насправді жив на кошти сім'ї, займався самоосвітою і виступав перед місцевими марксистами з рефератами, спрямованими проти народників.

У вересні 1893 р. Ленін поїхав у Петербург, де вступив у марксистський гурток студентів-технологів, а невдовзі став його керівником. Марія Олександрівна з іншими дітьми переселилася в Москву. Вона продала будинок в Самарі, алакаївський хутір і свою частину кокушкінського маєтку, щоб вигідно розмістити в банках сімейний фінансовий фонд. Це дозволяло Леніну зосереджуватися на революційній роботі, не відволікаючись на щоденну працю. В 1894 р. Ленін написав гострополемічну статтю «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» Услід за нею на початку 1894 р. з'явилася ще одна велика стаття — «Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве».

7.05(25.04)1895 р. Ленін вперше виїхав за кордон і впродовж чотирьох з половиною місяців перебував у Західній Європі. У Женеві він зустрівся з членами групи «Визволення праці» і домовився з Г. Плехановим про сприяння у виданні в Росії підпільної марксистської газети. Потім поїхав до

Парижу, щоб побачитись із зятем К. Маркса П. Лафаргом, і через Берлін повернувся в Росію.

Восени 1895 р. гурток студентів-технологів об'єднався з Л. Мартовим і марксистами з його оточення в одну підпільну організацію — «Петербурзький союз боротьби за визволення робітничого класу». В останній декаді грудня більша частина організації була заарештована. 14 місяців, поки тривало слідство, Ленін просидів у тюрмі. В лютому 1897 р. його вислали в адміністративному порядку на три роки в Західний Сибір.

У березні 1898 р. шість представників від марксистських організацій Санкт-Петербурга, Москви, Києва і Катеринослава разом з трьома делегатами від єврейського соціал-демократичного союзу «Бунд» зібралися в Мінську, щоб заснувати Російську соціал-демократичну робітничу партію (РСДРП). З'їзд прийняв розроблений в основному П. Струве маніфест російських соціал-демократів, який базувався на ідеях «Маніфесту Комуністичної партії» з урахуванням специфіки Росії. Документ поділяв революційний процес на два етапи — загальнодемократичний і соціалістичний. Оскільки соціал-демократи вважали, що російська буржуазія надто слабка, щоб очолити демократичну революцію, за пролетаріатом визнавалася вирішальна роль навіть на першому етапі.

Перебуваючи на засланні, Ленін не брав участі у з'їзді. Незабаром жандарми заарештували його учасників, і цього виявилось достатнім, щоб припинити існування партії. Фактично партія була тільки задекларована, а не створена.

В тюрмі, а потім на засланні Ленін написав книгу «Розвиток капіталізму в Росії», а також кілька десятків статей, присвячених переважно проблемі утворення партії. Головним важелем у цій справі він вважав організацію загальноросійської нелегальної газети. В лютому 1900 р., коли закінчився строк заслання, він поселився на кілька місяців у Пскові, щоб налагодити зв'язок з марксистськими підпільними осередками (в'їзд в столицю був заборонений), а в липні виїхав за кордон, де розпочав видання газети «Іскра». Крім нього і Г. Плеханова, в редакцію газети увійшли П. Аксельрод, В. Засулич, Л. Мартов і О. Потресов.

У перші роки підпільної діяльності Ленін користувався багатьма псевдонімами — В. Ільїн, Ів. Петров, К. Тулін та ін. В грудні 1901 р. він підписав опубліковану в журналі «Заря» працю «Аграрне питання і «критики Маркса»» псевдонімом Н. Ленін. Відтоді цей псевдонім став другим прізвиськом.

У першій половині 1902 р. з'явилася праця Леніна «Що робити?», в якій обґрунтовувався план дій і основні принципи утворення соціал-демократичної партії. У липні 1903 р. в Брюсселі відкрився II з'їзд РСДРП. На ньому

виникли гострі суперечності між Леніним і його багаторічним союзником Л. Мартовим. Коли делегати Бунда, який даремно претендував на окреме становище в партії, покинули з'їзд, виявилася кількісна перевага за прибічниками Леніна, і вони поспішили назвати себе більшовиками. Проте вже наприкінці року центральний орган партії газета «Іскра» перейшла під контроль суперників більшовиків — меншовиків.

У 1904 р. в Женеві вийшла з друку книга Леніна «Крок вперед, два кроки назад (Криза в нашій партії)», присвячена аналізу підсумків II з'їзду. В січні 1905 р. під його керівництвом почала виходити газета «Вперед», яка замінила «Іскру». Тим часом в Росії спалахнула революція, що для Леніна стало несподіванкою.

На відміну від Л. Троцького, який після «Кривавої неділі» одразу опинився у Петербурзі в центрі подій, Ленін приїхав у революційну Росію тільки в листопаді 1905 р. Своєю резиденцією він обрав Куоккалу — містечко за 60 км від столиці, але вже у Фінляндії, де не було поліцейського нагляду. У травні 1907 р. Ленін поїхав в Лондон на V з'їзд РСДРП, де перемогу здобули більшовики. Поразка революції змусила його в грудні 1907 р. повернутися у провінційну Женеву.

Наприкінці 1908 р. Ленін влаштувався в Парижі, де прожив майже чотири роки. У 1905–1912 рр. він представляв РСДРП в Міжнародному соціалістичному бюро Другого Інтернаціоналу, взяв участь в Штутгартському (1907) і Копенгагенському (1910) конгресах. У січні 1912 р. на Всеросійській конференції РСДРП в Празі він ініціював остаточний розрив з меншовиками.

Коли в Росії почалося нове піднесення робітничого руху, Ленін переїхав у Краків. Звідси він керував редакцією щоденної легальної газети «Правда», більшовицькою фракцією в IV Державній Думі. Тут написав програмні праці «Критичні нотатки з національного питання» (1913) і «Про право націй на самовизначення» (1914).

Велика війна 1914–1918 рр. захопила Леніна в Пороніно — дачному містечку неподалік від Кракова. На другий день війни жандарми зробили у нього обшук, після чого ув'язнили в найближчій тюрмі у містечку Новий Тарг. Двері тюрми відкрило заступництво В. Адлера. Міністр внутрішніх справ запитав керівника австрійських соціал-демократів, чи переконаний він у тому, що Ульянов — це ворог царського уряду? «О, так! — відповів Адлер, — більш заклятий ворог, ніж Ваше превосходительство!»³ Тим не менш, для постійного проживання більш зручною виявилася нейтральна Швейцарія. Ленін осів у центрі російської еміграції Берні, а через рік переїхав до Цюриху.

Коли почалася революція, перед емігрантами в Швейцарії виникла проблема: як дістатися до Росії? Ленін пожалкував, що поїхав у 1915 р. до Цюриху, а не в Стокгольм. З Швеції було легко потрапити в Петербург через Фінляндію. Перспектива кружного морського шляху не влаштувала Леніна. З одного боку, він боявся німецьких субмарин, з іншого — небезпідставно вважав, що Антанта чинитиме перешкоди проникненню в Росію керівних діячів соціалістичних партій, які розкладатимуть армію. Тому він вирішив організувати поїзд з Швейцарії у Швецію залізницею через Німеччину. Позиція Центральних держав у цьому питанні мала бути протилежною позиції Антанти через зрозумілі причини.

Усі формальності стосовно поїздки російських емігрантів Німеччиною в опломбованому вагоні узгоджувалися за посередництвом німецьких соціал-демократів. Кайзер Вільгельм II особисто стежив за тим, щоб не виникало перешкод. Верховне командування виявило готовність пропустити емігрантів крізь розташування німецьких військ на фронті, якщо їм було б відмовлено у в'їзді в Швецію.⁴

16(3) квітня 1917 р. Ленін прибув в Петроград. Від цього моменту його життєвий шлях міцно переплівся з доленосними подіями, які вирували в охопленій революцією країні. Вирішальну роль у цих подіях почали відігравати інтелект Леніна, його тактична і стратегічна майстерність, здатність долати будь-які перешкоди на шляху, який він торував для своєї партії і всього суспільства.

2. Політик і людина

Спогади про спілкування з Леніним залишили сотні людей. Ці розповіді часом пристрасно-прихильні, іноді відверто ворожі. Але серед розмаїття суджень вирізняється найголовніше: ніхто не міг відділити політичні якості Леніна від його людських рис. «Ленін зроблений з одного шматка, він монолітний», — запевняв М.Бердяєв.⁵ Ця сама думка в екзальтованій формі висловлена у нарисі О.Купріна: «Этот человек — такой простой, вежливый и здоровый — гораздо страшнее Нерона, Тиберия, Иоанна Грозного. Те, при всем своем душевном уродстве, были все-таки люди, доступные капризам дня и колебаниям характера. Этот же — нечто вроде камня, вроде утеса, который оторвался от горного кряжа и стремительно катится вниз, уничтожая все на своем пути. И притом — подумайте! — камень, в силу какого-то волшебства — *мыслящий!*»⁶

Чи усвідомлював Ленін своє значення в історії? На відміну від багатьох соратників (того ж таки Л. Троцького), він був дуже закритою людиною. Проте є цілком переконлива і об'єктивна відповідь на це запитання.

У Повному зібранні творів (ПЗТ) і в «Ленинських збірниках» опублікована сила-силенна планів промов, записок для пам'яті, коротких доручень підлеглим, адресованих колегам запитань під час засідань уряду тощо. Увага до цих чернеток з боку вождя, який ретельно їх збирав і зберігав, безпомилково вказує на те, наскільки вагомим вважав він кожне своє слово. Можна вказати й на те, що Ленін ставився з особливою увагою до всіх документів, які розроблялися з його участю. А. Балабанова, яка працювала з ним у Міжнародному соціалістичному бюро Другого Інтернаціоналу, а потім — на посаді секретаря виконкому Комінтерну, так це пояснювала: «Від початку мене вражало, наскільки велике значення Ленін надавав кожному порядку денному, кожному слову в ньому, навіть кожній комі. Він міг годинами обговорювати незначні деталі. Я переконалася, наскільки багато це важило для нього в контексті історії. Він бажав, щоб в анналах історії була відбита правильність його позиції і помилковість інших».⁷

Безапеляційність суджень і переконаність у правоті були властиві Леніну з молодих років. Це підтверджують, зокрема, стосунки з Г. Плехановим: він поважав родоначальника російського марксизму, але ніколи не підпадав під його вплив.⁸ Самооцінка Леніна з часом тільки зростала, і це підтверджує людина, з якою він створював Петербурзький союз боротьби за визволення робітничого класу. Розповідаючи про молодого Ульянова, Юлій Цедербаум (Л. Мартов) занотував: «У ньому ще не було, або, в усякому разі, не відчувалося тієї впевненості в своїй силі, не кажучи вже в історичному покликанні, яка помітно виступала в більш зрілий період життя». Разом з тим Мартов підкреслював, що «елементів особистого марнославства в характері В.І. Ульянова я ніколи не помічав».⁹

Намагання утвердити власний культ за життя властиве багатьом успішним державним діячам. Відсутність подібного прагнення у Леніна слід пояснювати не скромністю (яка є суто людською рисою), а упевненістю в планетарному масштабі власної діяльності. Ленін не потребував ні компліментів з боку найближчого оточення, ні оплесків натовпу.

Виносити свій вердикт стосовно моральності людини такого масштабу, як Ленін, історик не просто. Державні діячі керуються в своїх діях не нормами загальнолюдської моралі, а національними інтересами, які ніколи не бувають простою сумою інтересів усіх громадян. Як правило, переважають інтереси суспільних кіл і політичних сил, на які спирається керівник держави, але зустрічаються випадки, коли політичний діяч великого масштабу ототожнює себе з державою, внаслідок чого національні інтереси трансформуються в його особисті. Відштовхуючись від цих загальних закономір-

ностей, спробуємо знайти у людей, з якими спілкувався Ленін, найбільш вірогідні судження з цього приводу.

Власне, Ленін сам визначив прийнятні для нього норми моралі у промові на III з'їзді російського комсомолу у жовтні 1920 р. Він відкинув загальнолюдську мораль і зобов'язав комуністичну молодь керуватися нормами моралі, підпорядкованими інтересам класової боротьби пролетаріату.¹⁰ Цю тезу іншим й, безумовно, точнішим способом висловив В. Чернов: совість Леніна полягала в тому, що він ставив себе поза рамками людської совісті щодо своїх ворогів, а ворогами були всі, хто не йшов за Леніним і більшовиками.¹¹

У письменника О. Купріна така цілісність політика і людини викликала містичний жах, а філософ М. Бердяєв охарактеризував її спокійно і зважено: «Ленін не був поганою людиною, в ньому було багато й доброго. Він був некорисливою людиною, абсолютно відданою ідеї, він навіть не був особливо честолюбною і владолюбною людиною, він мало думав про себе. Проте виключна захопленість однією ідеєю призвела до страхітливого звуження свідомості й морального переродження, до обрання цілком неморальних засобів у боротьбі».¹²

Але це — у боротьбі. В інтимній сфері життя Ленін залишався до самопожертви відданим моралі, в якій був вихований з дитинства. Водночас його інтимне життя тільки підтверджує невіддільність Леніна — людини і Леніна — політика.

У лютому 1894 р. на квартирі інженера Р. Классона відбулася зустріч петербурзьких марксистів, під час якої Ленін познайомився з Аполлінарією Якубовою і Надією Крупською. Вони були вчительками у вечірній школі для робітників, подругами і членами «Союзу боротьби». За свідченням Л. Фішера, який працював у 20–30 х рр. в СРСР і по крихтах збирав все, що могло б придатися для майбутньої книги про радянського вождя, Ленін освідчився Якубовій, але та зробила інший вибір.¹³ У липні 1898 р. він взяв шлюб з Крупською, яка з матір'ю приїхала до нього в заслання.

Член кадетської партії, журналістка і письменниця О. Тиркова-Вільямс товаришувала в еміграції з Н. Крупською. Вона залишила спогади про свій візит до женевської квартири Леніна у 1904 р.: «Я раніше Леніна не зустрічала і не читала. Мене він цікавив передусім як чоловік Надії. Невисокий, здається нижче її, присадкуватий, широке вилицювате обличчя, глибоко сховані, невеликі очі. Тільки лоб сократівський, опуклий. Не зовнішністю він її полонив. А полонив міцно. Я відразу відчула, що там, за дверима, з-за яких іноді доносився паперовий шурхіт, сидить господар, що

навколо нього крутиться життя і дочки, і матері. Коли він вийшов обідати, некрасиве обличчя Надії засяяло, погарнішало. Дівочою, сором'язливою захопленістю засвітилися її невеликі блакитні очі. Вона була ним поглинута, потопала, розчинялася в ньому, хоча у неї самої був свій дуже визначений характер, своя особистість».¹⁴

Н. Крупська залишалася з Леніним до кінця. Але в 1910 р. в його житті з'явилася ще одна жінка — Інеса Арманд. Саме вона виявила ініціативу, але пристрасть поглинула обох. Це була красуня, переконана революціонерка, дбайлива мати п'ятох дітей. Крупська вирішила залишити їх удвох, проте Ленін утримав її від цього кроку і з 1912 р. відійшов від Арманд. Розрив був неповний: до смерті Інеси від холери у вересні 1920 р. вони зберігали душевну близькість і тісні робочі стосунки. Всі троє залишалися у приятельських стосунках, а після трагічної смерті подруги Леніна Крупська подбала про долю її дітей. Характерно, що Ленін забрав у Арманд і знищив свої листи за 1910–1912 рр. Вони не повинні були затьмарювати образ вождя. Листування з Н. Крупською збереглося. У ньому не було нічого такого, що могло б компрометувати Вождя в очах майбутніх поколінь.¹⁵

3. Теоретик комуністичної революції

Громадяни Радянського Союзу від народження жили в цивілізаційно відмінному від решти людства світі. Дивлячись на оточуючий світ крізь екрани телевізорів, вони переконувалися в тому, що інші народи наслідуватимуть їхній приклад в організації життя, а вони раніше за інших побудують комунізм, тобто суспільство, в якому матеріальні і культурні запиту населення задовольнятимуться за потребами. Звичайно, після довгих десятиліть комуністичного будівництва віра у можливість досягнення «світлого майбутнього» випарувалася майже в усіх. Однак мало хто розумів, що комунізм уже давно побудований, і суть цього ладу полягала не у задоволенні потреб населення, а в цілковитому одержавленні всіх форм і проявів суспільної діяльності. Коли створена за кресленням Леніна «державо-комуна» раптово і неочікувано розвалилася, її громадяни залишилися сам-на-сам з своїми проблемами — економічними та ідеологічними. Молодь досить швидко пристосувалася до нових реалій, не дуже задумуючись над тим, що раніше затьмарювало свідомість. Однак люди, більша частина життя яких припала на радянські часи, з величезними труднощами звикають до нової дійсності.

Успадковані від минулого стереотипи переплітаються у свідомості багатьох людей в найбільш химерних сполученнях. Їм важко розібратися в справжніх причинно-наслідкових зв'язках між марксизмом і ленінізмом,

капіталізмом і комунізмом. Вони мають хибні уявлення про першопочатки так званого «розвинутого соціалізму», в якому проходило їхнє життя, і погано розуміють, який лад приходить йому на зміну.

Теорію комуністичної революції Ленін розробляв, відштовхуючись від засад революційного марксизму, які в його часи були вже неактуальними для європейських марксистів. Термін «ленінізм» не випадково народився в теоретичних суперечках російських соціал-демократів майже одразу після того, як вони розкололися на більшовиків і меншовиків. Першим його вжив Л. Мартов у брошурі «Боротьба із «становищем облоги» в Російській соціал-демократичній робітничій партії», яка вийшла з друку в Женеві в 1904 р. Автор бажав підкреслити лише те, що Ленін не був справжнім марксистом. Потім цей термін набув суто позитивного значення в працях Г. Зінов'єва і особливо Й. Сталіна («Про Леніна і ленінізм», «Основи ленінізму»). У кінцевому підсумку все, що зробив Ленін, було оголошене реалізацією марксистських ідей. В теоретичному арсеналі ВКП(б) закріпився термін «марксизм-ленінізм».

Термін «марксизм» існує у двох значеннях: як метод пізнання реальності і як доктрина в арсеналі політиків. Перше значення терміну перебуває поза рамками цього нарису. Як доктрина, марксизм пройшов довгу еволюцію. Перший виклад уявлень про комуністичне майбутнє людства з'явився у двох промовах 24-річного Фридриха Енгельса в Ельберфельді (лютий 1845 р.)¹⁶. У ті часи К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що доктрина «наукового комунізму» буде реалізована шляхом насилля. Ця переконаність відбилася в найбільш відомому документі революційного марксизму — «Маніфесті Комуністичної партії» (1848 р.). В Європі тоді назрівала революція, вона вже відчувалася у цьому програмному документі. Суть комунізму зводилася основоположниками марксизму до ліквідації насильницьким шляхом приватної власності на засоби виробництва і заміни заснованого на товарно-грошових відносинах ринкового господарства плановим виробництвом та розподілом матеріальних благ. Маркс і Енгельс не робили різниці між соціалістами і комуністами, але розрізняли нижчу фазу комунізму (комунізм виробництва) і вищу фазу (комунізм споживання). На першій фазі матеріальні блага повинні були розподілятися по труду, на другій — за потребами. Нижча фаза комунізму стала ототожнюватися марксистами з соціалізмом.

Європейська революція 1848–1849 рр. знизилася соціальну напругу в країнах, де відбулася. Соціалісти переконалися, що краще рухатися у напрямі демократичного узгодження інтересів праці й капіталу, ніж знищувати капітал, який був рівноправним з робочою силою агентом виробничого

процесу. Політика європейських соціалістів, які обрали демократичні форми політичної діяльності, знайшла узагальнене визначення в афористичному висловлюванні молодшого друга і найближчого співробітника Ф. Енгельса Едуарда Бернштейна: «Те, що звикли називати кінцевою метою соціалізму, є для мене ніщо, а рух — це все».

Енгельс підтримував Бернштейна, але прилюдно відмовлятися від догм революційного марксизму не бажав. У цьому з ним був солідарний Карл Каутський, під впливом якого німецька соціал-демократія прийняла у 1891 р. Ерфуртську програму. Кінцевою метою соціал-демократичного руху вона вважала усупільнення засобів виробництва і заміну анархії ринку централізованим розподілом продукції. Досягти цієї мети програма передбачала реформами, а не революціями.

У Росії більшовики взяли на озброєння гасла «Маніфесту Комуністичної партії», а меншовики залишилися соціал-демократами, тому що відстоювали демократичні методи політичної боротьби. Прірва ще більшої глибини відділила більшовиків від соціалістів-революціонерів. Есери відстоювали інтереси селян, тоді як більшовики називали їх «дрібною буржуазією» і відмовляли їм у присутності в тому суспільстві, яке бажали побудувати.

Росія початку ХХ ст. так само була вагітна революцією, як Європа середини ХІХ ст. Після поразки у Кримській війні самодержавний режим розпочав реформи, але вони були позбавлені радикалізму і не могли відвернути революції. Російські соціалісти і демократи сподівалися, що майбутня демократична революція поставить Росію на один рівень з розвинутими державами Європи. Ленін, однак, презирливо ставився до демократії і порятунок країни бачив в диктатурі. Полісемантичне поняття диктатури він розумів у чітко окресленому значенні: «Наукове поняття диктатури означає не що інше, як нічим не обмежену, ніякими законами, ніякими абсолютно правилами не зв'язану владу, що безпосередньо на насильство спирається».¹⁷ Через те він вітав висунуту в «Маніфесті Комуністичної партії» ідею диктатури пролетаріату як необхідного інструменту для здійснення радикальних соціально-економічних перетворень.

У пізніших працях Маркса і Енгельса термін «диктатура пролетаріату» згадувався лише випадково. Прихід комунізму вони стали розглядати як невідворотний наслідок еволюційного розвитку. Навпаки, Ленін вважав, що комунізм може прийти тільки в ході революційних зусиль, для чого потрібна диктатура. «Ленін не теоретик марксизму, як Плеханов, а теоретик революції», — вказував М. Бердяєв.¹⁸

Великий російський філософ не погоджувався називати Леніна марксистом, тому що марксизм другої половини XIX ст. втратив свою революційність. Але він не вказав, теоретиком якої революції був Ленін. В його свідомості, так само як у свідомості всіх сучасників філософа, події Російської революції намертво сплелися із здійснюваним більшовиками будівництвом комунізму.

Однак Російська соціальна революція, яку прозрівав К. Маркс у 1870 р., була такою же, як європейські революції 1848–1849 рр. (з неминучими поправками на незрівнянно більшу загостреність міжкласових і міжстанових суперечностей). Навпаки, комуністична революція була реалізацією тих уявлень про майбутній лад, які народилися в головах засновників марксизму і вже майже вивітрилися з голів лідерів європейської соціал-демократії в другій половині XIX ст.

Ленін переконував, що буржуазія або пролетаріат можуть управляти суспільством як клас, причому обов'язково на шкоду один одному, а саме управління набуватиме диктаторських форм. Своє розуміння новітньої історії людства він так виклав у серпні 1919 р.: «Або диктатура буржуазії (прикрита пишними есерівськими й меншовицькими фразами про народовладдя, учредилку, свободи та інше), або диктатура пролетаріату. Хто не навчився цього з історії всього XIX століття, той — безнадійний ідіот».¹⁹

Такої же думки дотримувалися всі його соратники. На лідерів меншовиків та есерів, які у березні 1917 р. віддали ініціативу в формуванні уряду політичним діячам Державної Думи, більшовики дивилися як на дон Кіхотів. У праці «Уроки Жовтня» (вересень 1924) Л.Троцький з подивом зазначав: «Вони захищали не панування того або іншого класу, а «революцію» і «демократію»».²⁰

Ставлячи диктатуру пролетаріату в центр теорії комуністичної революції, Ленін розумів, що клас, як висловлювався М. Бакунін, «не може всістися в урядове крісло». Насправді йшлося про диктатуру його партії. Але даремно було б шукати в його величезній літературній спадщині вираз «диктатура партії». Лише один раз у полемічному запалі він висловився досить необережно (липень 1919 р.): «Коли нам докоряють за диктатуру однієї партії і пропонують, як ви чули, єдиний соціалістичний фронт, ми говоримо: «Так, диктатура однієї партії! Ми на ній стоїмо і з цього ґрунту зійти не можемо»».²¹

Сучасники розглядали Леніна як лідера соціалістичної партії. Насправді «соціалізм» Леніна не мав нічого спільного з соціалізмом його товаришів по партії — меншовиків, а також українських соціал-демократів або

західноєвропейських соціалістів. Лакмусовим папірцем для розрізнення «соціалізму» більшовиків і соціалізму їхніх противників було ставлення до ринку.

Соціалісти не заперечували ринку. Вони могли пропагувати посилення державного контролю за підприємництвом, перерозподіл бюджетних коштів на користь людей з низькими доходами або навіть націоналізацію засобів виробництва (як правило, з викупом). Але ці та інші соціалістичні заходи були для них тільки методами оздоровлення ринкової економіки і зниження соціальної напруги. Економічну діяльність, пов'язану з використанням і примноженням капіталу, вони вважали таким же полем для прикладення інтелекту, як і діяльність в сфері науки, культури, релігії тощо. Більше того: вони розглядали приватне підприємництво як найважливішу сферу занять, що матеріально забезпечувала всі інші сфери і давала можливість здійснювати соціалістичні заходи.

Навпаки, Ленін, як того вимагала доктрина революційного марксизму, стояв за ліквідацію приватної власності, товарно-грошових відносин і ринку. Він розумів, що вилучення з людського життя вільного підприємництва створювало вакуум, який мав бути чимось заповнений. Чим саме — ніхто з adeptів революційного марксизму не знав. Образ майбутньої «держави-комуни» в ленінській уяві був нечіткий, на передньому плані перебували тільки абстрактні твердження про соціальну рівність і братерство людей праці.

Е. Бернштейн і всі інші лідери європейської соціал-демократії відмовилися від догматів «Маніфесту Комуністичної партії» через те, що зрозуміли конструктивну роль капіталу у виробництві й можливість встановлення соціального миру в суспільстві. Ленін критикував їх за ревізіонізм, але дотримувався постулатів марксизму лише в тій мірі, яка його влаштовувала. Практично мова йшла тільки про одне: термінологію.

Щоб перескочити через природні фази розвитку з метою реалізації умоглядних схем, потрібний був «пусковий механізм» у вигляді соціальної революції. Тільки у революційних умовах могла народитися диктатура партії, за допомогою якої ці умоглядні схеми повинні були втілюватися в життя. У політичному словнику Леніна з'явилося чуже для марксизму поняття соціалістичного і комуністичного *будівництва*. Навесні 1918 р. Ленін закликав не шкодувати для побудови соціалізму і комунізму диктаторських прийомів і при цьому посилався на першого російського імператора, який не спинявся перед варварськими засобами боротьби проти варварства.²²

Ленін дозволяв собі бути самокритичним і визнавати власні помилки у стратегічних питаннях. Він навіть солідаризувався з відомим висловлюванням Наполеона: «Спочатку треба вв'язатися в серйозний бій, а там уже видно буде». Проте не можна вважати такі висловлювання визнанням відсутності стратегічних задумів у Наполеона або Леніна. Промовляючи ці слова, обидва мали на увазі відверто цинічний підтекст: «Переможців не судять». Нам й досі важко розібратися з тією картиною радянської епохи, яка була намальована переможцями.

Кожний може винести цілком об'єктивне судження про відсутність або наявність успішно реалізованої стратегії в діях Леніна, якщо поставити їх в контекст всесвітньої історії кількох останніх століть. Для цього слід відштовхнутися від статті В. Валентинова (Вольського) «Суть більшовизму у зображенні Ю. Пятакова», опублікованій в нью-йоркському виданні «Новый журнал» (1958, № 52). Меншовик Валентинов здобув ім'я своїми книгами «Зустрічі з Леніним» і «Малознайомий Ленін». Юрій (Георгій) Пятаков був більшовицьким вождем третього ешелону, який залишив помітний слід в історії України. Багато хто й досі дивується, чому Ленін згадав його у знаменитому «Листі до з'їзду», де характеризувалися можливі наступники. Розмова Пятакова з Валентиновим відбулася у 1928 р. в приміщенні радянського торгпредства в Парижі, яке останній тоді очолював. Пятаков так сформулював принципову відмінність поглядів Леніна від постулатів ортодоксального марксизму: «Стара теорія, що влада пролетаріату приходить лише після накопичення матеріальних умов, замінена Леніним новою теорією. Пролетаріат і його партія можуть прийти до влади без наявності цих передумов і уже потім створювати необхідну базу для соціалізму. Стара теорія створювала табу, сковувала, зв'язувала революційну волю, а нова їй повністю відкриває дорогу. Ось у цьому розтоптуванні так званих «об'єктивних передумов», у сміливості не рахуватися з ними, у цьому заклик до животворної волі, яка є вирішальним і всеохоплюючим чинником — весь Ленін. Іншого нема».

Маркс і Енгельс виходили з того, що матеріальні передумови комунізму повинні органічно визріти в надрах суспільства. Ленін мав намір будувати комуносоціалізм за допомогою насилля. Термінологічно маскуючись під марксизм, ленінська теорія справді закликала не рахуватися з «об'єктивними передумовами». У січні 1923 р. вже напівпаралізований Ленін диктував стенографістці: «Якщо для створення соціалізму потрібен певний рівень культури (хоч ніхто не може сказати, який саме цей певний «рівень культури»), бо він різний у кожній із західноєвропейських держав), то чому нам не можна почати спочатку із завоювання революційним

шляхом передумов для цього певного рівня, а *потім* уже, на основі робітничо-селянської влади і радянського ладу, рушити доганяти інші народи». ²³

Комунізм Маркса і Енгельса відрізнявся від попередніх комуністичних доктрин лише тим, що його прикрасили прикметником «науковий». Ленін взяв цю доктрину на озброєння, щоб побудувати суспільство, позбавлене приватної власності. Починаючи навесні 1918 р. комуністичне будівництво, він заявив: «Нам треба зовсім по-новому організувати найглибші основи людського життя сотень мільйонів людей». ²⁴ Порядок цифр (сотні мільйонів) свідчив, що вождь більшовиків від початку розраховував здійснювати комуністичні перетворення у планетарному масштабі. Тут він прорахувався, але в країнах, якими заволоділи більшовики, життя людей всупереч їхній волі справді якісно змінилося. Ленін виявився першокласним тактиком, здатним перетворювати утопію в реальну дійсність.

Після краху радянського і трансформації китайсько-в'єтнамського комунізмів здавалося, що питання про ленінізм стає суто академічним. Класичний, хоч і позбавлений марксистської фразеології комунізм залишився у ХХІ ст. тільки в Північній Кореї. Венесуельський приклад показує, однак, що можливі рецидиви цієї соціальної хвороби. Тому проблема ленінізму залишається актуальною.

4. Злий геній Російської революції

У попередньому розділі викладені сформульовані безпосередньо Ленінінм положення про комуністичну революцію. Застосовуючи їх в аналізі Російської революції, можна виявити справжню стратегію і тактику більшовиків в бурхливому вирі подій. Це допоможе здійснити деконструкцію напрацьованих за 90 років схем Російської революції і оцінити реальну роль Леніна в подіях, які глибоко вплинули на історію людства.

Суть ленінського вчення про комуністичну революцію висловлюється двома реченнями: по-перше, в країні мала бути встановлена диктатура партії, націленої на таку революцію; по-друге, комуністична революція повинна була здійснюватися методом реформ, насаджуваних згори диктаторським урядом. Більшовики не збиралися чекати комунізму, що мав визріти всередині суспільства природно-історичним шляхом, як прогнозували класики марксизму. Після захоплення державної влади вони мали намір продовжити традицію насадження реформ згори, яка існувала в Росії з початку ХVІІІ ст.

Ленін не бажав використовувати авантюристичні методи змови та індивідуального терору для здобуття державної влади. Його партія повинна була прийти до влади на гребені революційної хвилі і замаскувати свою диктатуру під диктатуру пролетаризованих мас. Опора на пролетаріат була природною для партії, яка виходила в своїй програмі з необхідності ліквідації приватної власності. Лише ті, хто нічого не втрачав у революції через те, що нічого й не мав, могли стати союзниками ленінської партії. Діючи від їхнього імені, партія урочисто проголошувала: «Кто был ничем, тот станет всем!».

Ленін сподівався, що царизм не наважиться на глибокі реформи. Коли глава російського уряду П. Столипін все-таки взявся після придушення революції 1905–1907 рр. за аграрну реформу, яка істотно змінювала ситуацію на селі, більшовики виявилися в одному таборі з силами реакції і сприяли її провалу.

Досвід революції 1905–1907 рр. засвідчував, що зростаюча соціальна напруженість здатна трансформуватися в революційні дії мас під впливом зовнішньої війни. Тому Ленін з нетерпінням чекав, коли Росія втягнеться у війну з сусідами. У листі до М. Горького, написаному після 25 січня 1913 р., він наголошував: «Війна Австрії з Росією була б дуже корисною для революції (в усій східній Європі) річчю, але мало ймовірно, щоб Франц Йозеф і Миколаша зробили нам цю приємність».²⁵ Від серпня 1914 р. більшовики почали агітувати за перетворення війни імперіалістичної у війну громадянську. У написаній тоді статті «Завдання революційної соціал-демократії в європейській війні» Ленін рекомендував своїм однодумцям наголошувати на необхідності «спрямувати зброю не проти своїх братів — найманих рабів інших країн, а проти реакційних і буржуазних урядів та партій усіх країн».²⁶

Революція в Росії почалася у міжнародний жіночий день 8 березня (23 лютого ст.ст.) 1917 р. За кілька днів страйки і демонстрації в столиці стали масовими, до страйкуючих робітників приєднався петроградський гарнізон. Заворушення почалися і в інших тилкових гарнізонах. 15(2) березня Микола II за порадою керівників думських партій і головнокомандуючих фронтами відрікся від влади. Монархія Романових пала за вісім днів.

Пристаюючи свою теорію комуністичної революції до подій, які розгорталися в Росії, Ленін на зборах соціал-демократів в Цюриху 27 березня закликав до переходу від першого до другого етапу революції, від повстання проти царизму до повстання проти буржуазії.²⁷ У наступні роки перший етап Російської революції був названий Лютневою, а другий — Великою Жовтневою соціалістичною революцією.

В сучасній історіографії Російська революція й досі поділена на дві типологічно різні: буржуазно-демократичну Лютневу і соціалістичну Жовтневу. Пониження Жовтневої революції до статусу більшовицького перевороту не супроводжується переосмисленням картини подій, яка була у свій час намальована переможцями. Ілюстрацією плутанини в оцінках може служити такий висновок Д. Волкогонова: «Мабуть, буржуазна революція була похована, не встигнувши дати своїх плодів, а та, що відбулася, дружно усіма нами названа (автор цієї книги не є виключенням) соціалістичною, не була такою. Це була більшовицька революція, а не соціалістична».²⁸

Отже, ту з революцій, яка ознаменувалася падінням самодержавства, Волкогонов назвав буржуазною, а другу — більшовицькою. Тут порушена типологія революційних подій: клас протиставлений партії. Та не в цьому навіть суть. Позбавляючи жовтневі події в Петрограді статусу соціалістичної, тобто пролетарської революції, він демонстрував нібито новаторство, а насправді під новаторством приховувалася тільки сила звички, яка змушувала ділити Російську революцію на дві. Більш дивним було інше: у подіях лютого (березня) і жовтня (листопада) 1917 р. Волкогонов не помітив головного гравця на революційній сцені — ради солдатських і робітничих депутатів. Фактично ж, навіть якщо штучно поділити потік подій в Росії 1917 р. на дві різні революції, кожна з них була за своєю глибинною суттю — *радянською*. Спочатку ради скинули царя, а потім — взяли владу в країні. Жовтневий переворот можна називати більшовицьким тільки тому, що головним режисером подій аж до кінця Російської революції (тобто до розпуску Установчих зборів у січні 1918 р.) залишався Ленін. Встановлена в ході перевороту радянська влада утвердилася в кол. Російській імперії на кілька поколінь.

Перехід від традиційного до громадянського суспільства в Росії міг відбутися тільки революційним шляхом. Однак ця імперія на півстоліття відстала з революцією від своїх європейських сусідів. Через це об'єктивний розвиток ринкових відносин зробив авангардною силою в трансформаційному процесі не буржуазію, яка користувалася підтримкою імперських «верхів», а пригноблені «верхами» (разом з буржуазією) народні «низи». Це наперед визначило організаційну слабкість всіх політичних партій: вони не могли поставити в певні рамки революційну радянську стихію.

Таку особливість Росії враховували як Ленін та інші революціонери, що нетерпляче чекали війни, так і царські чиновники, завданням яких було запобігання революції. Колишній міністр внутрішніх справ П.Дурново в лютому 1914 р. попереджав царя про небезпеку війни з Німеччиною, яка

повинна була у випадку військових невдач викликати потрясіння соціального характеру: «Россия будет ввергнута в беспросветную анархию, исход которой не поддается даже представлению».²⁹

Основними учасниками революційних подій в Росії стали робітничі і селянські ради — класові організації пролетаризованих народних «низів», які бачили мету свого існування в ліквідації (нерідко — фізичній ліквідації) великих власників — поміщиків та буржуазії.

В революції 1905–1907 рр. головну роль відігравали робітничі ради. Селянські пролетаризовані «низи» були надто розпорошені умовами виробництва, щоб являти загрозу для імперії. Царизм справився з революцією, але не виніс потрібних уроків. У 1917 р. розстановка сил радикально змінилася. Соціально-класове протистояння поглибилося через згубний вплив світової війни, яка тривала 2,5 роки. «Низи» були обурені викликаним війною зубожінням і не бажали віддавати життя за імперіалістичні цілі «верхів». Голос найбільш упослідженого класу раптом виявився надзвичайно вагомим: уперше в історії світова війна організувала багатомільйонні, але розпорошені селянські маси у військові підрозділи й дала їм в руки зброю.

Першою виникла Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів. За прикладом Петроради ради і солдатські комітети стали утворюватися у багатьох містах і на всіх фронтах. Однак ієрархічно побудованої радянської організації не виникло. Ради були різними за рівнем представництва, соціальним складом, адміністративно-територіальним поділом. Склад рад і комітетів був плінним, тому що робітничі і військові колективи мали право замінювати свого депутата в будь-який момент. Постійно змінювався не тільки персональний, але й партійний склад рад.

У перші місяці після повалення самодержавства спостерігалася небачена згуртованість політичних сил. Страх перед деструктивним радянським чинником в революції об'єднав колишніх затятих противників — партії ліберальної і соціалістичної демократії. Цей же страх змусив сили контрреволюції підтримати ліберальну демократію.

Меншовики та есери користувалися вирішальним впливом у радах, але бачили в них не органи влади, а громадські організації, покликані приборкувати активність контрреволюційних сил. Органом, який конструював владу, вони вважали тільки Установчі збори. Ліберальна демократія, яка утворила з конституційних демократів та інших думських партій Тимчасовий уряд, була згодна з ними.

Партії революційної демократії утрималися від участі у формуванні Тимчасового уряду, який був покликаний організувати вибори до Установчих

зборів. Членом уряду з їх згоди став тільки заступник голови виконкому Петроради трудовик О.Керенський. Під час травневої політичної кризи виконком Петроради дозволив шістьом соціалістам увійти в уряд, а після другої кризи в липні надав Тимчасовому уряду надзвичайні повноваження. В другому коаліційному уряді на чолі з О.Керенським «міністри-соціалісти» уже переважали числом «міністрів-капіталістів».

Більшовики не увійшли в табір революційної демократії. У директиві однопартійцям, які поверталися з еміграції, Ленін сформулював у березні 1917 р. свою тактику у кількох реченнях: цілковита недовіра Тимчасовому уряду, жодного зближення з іншими партіями, озброєння пролетаріату.³⁰ Це означало, що більшовики в революції, що починалася, не допускали блокування з іншими політичними силами, навіть з колишніми однопартійцями-меншовиками. З першого дня революційних подій вони були націлені на захоплення влади і не бажали ділити її ні з ким. З цієї директиви видно також, що Ленін не покладався на можливість мирного переходу влади до більшовиків. Уже з квітня у Петрограді, Москві, Одесі, Харкові та інших великих містах почали формуватися загони бойовиків-червоногвардійців. Як згадував керуючий справами Тимчасового уряду В. Набоков, О. Керенський незабаром після приїзду Леніна з еміграції виявив бажання зустрітися з ним, щоб налагодити співробітництво. Проте Ленін від зустрічі ухилився.³¹

Одразу після повернення в Петроград Ленін двічі виступив в Таврійському палаці — на зборах більшовиків і перед делегатами Всеросійської наради рад робітничих і солдатських депутатів. 20 квітня газета «Правда» надрукувала тези, які обґрунтовувалися у двох доповідях. Документ увійшов в історію як «Квітневі тези».

У питанні про війну висувалося гасло «Ні найменшої поступки «революційному оборонству»». Поточний момент характеризувався як перехід від першого етапу революції, який дав владу буржуазії, до другого етапу, який дасть владу пролетаріату. Диктатура пролетаріату на ділі означала диктатуру його партії, яку він називав «авангардом пролетаріату». Суть третьої тези виявлялася в гаслі «Ніякої підтримки Тимчасовому уряду». Проте про негайне повалення уряду мови не було. У четвертій тезі висувалося гасло «Вся влада — Радам!» Хоч ради перебували під контролем меншовиків та есерів, Ленін знав, що рано чи пізно більшовики завоюють їх зсередини, тому що теж прагнуть знищити великих власників. Залишати в радах представників інших партій більшовики не збиралися. Влада радянських органів мусила бути органічним елементом диктатури їхньої партії. Тому п'ятою тезою Ленін визначив політичний устрій Росії як

республіки рад. Ця теза суперечила ідеї скликання Установчих зборів, які вважалися кінцевою метою революції навіть у більшовицькій партійній програмі. Заперечуючи створення парламентської республіки, більшовики відкидали суверенне право народу на формування органів влади. Це право мали узурпувати ради — класові організації, які утворювалися волевиявленням незначної частини громадян.

Визначаючи в перших тезах стратегію завоювання диктаторської влади, Ленін в останніх тезах давав зрозуміти, навіщо йому потрібна диктатура: для побудови комунізму. Соціал-демократи-більшовики повинні були перейменувати свою партію в комуністичну, прийняти нову, комуністичну за змістом програму, побудувати «державу-комуни», створити новий, Комуністичний інтернаціонал. Програма побудови «держави-комуни» включала націоналізацію всіх земель, перетворення поміщицьких маєтків в радянські господарства, запровадження контролю рад за суспільним виробництвом і розподілом, злиття всіх банків в один загальнонаціональний банк.³²

Ленін розраховував негайно витіснити меншовиків та есерів з рад. Проте більшовицький вплив в радах посилювався повільно. У липні він зробив спробу взяти владу збройним повстанням, але вчасно відступив, щоб попередити поразку. Після цього Ленін вирішив тимчасово відмовитися від власних гасел і взяти на озброєння лозунги рад. Цей тактичний хід був зроблений у серпні, одночасно з прийнятим VI з'їздом РСДРП(б) курсом на збройне повстання.

Від серпня 1914 р. більшовики дотримувалися гасла перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську. Така перспектива їх не лякала, хоч вони передбачали наслідки. «Всяка велика революція, а соціалістична особливо, — писав Ленін, — навіть якби не було війни зовнішньої, неможлива без війни внутрішньої, тобто громадянської війни, яка означає ще більшу розруху, ніж війна зовнішня».³³ Проте йти на завоювання влади з таким гаслом було неможливо. Від серпня 1917 р. розмови про громадянську війну серед більшовиків припинилися, вони перестали заявляти, що відкидають сепаратний мир і взяли на озброєння народну вимогу негайного припинення війни.

Коли у червні 1917 р. партія есерів включила в свою програму радянську вимогу про зрівняльний поділ землі, вона наразилася на жорстку критику з боку більшовиків. Ленінська партія вимагала створювати на селі велике виробництво у формі радянських господарств на базі поміщицьких маєтків і колективних господарств шляхом колективізації селянських засобів виробництва. Та у серпні більшовики привласнили есерівське, а насправді — селянське гасло «Землю — селянам!»

Третє гасло радянської революції «Фабрики — робітникам!» робітничий клас і більшовики повторювали в унісон, але вкладали в нього різний зміст. Ради робітничих депутатів вимагали приватизувати робітничими колективами відібрані у капіталістів підприємства. Більшовики вимагали націоналізації підприємств, розуміючи під цим перехід їх у власність «державі-комуни». Вже після завоювання влади Ленін заявив: «Величезним перекрученням основних засад Радянської влади і цілковитим відмовленням від соціалізму є всяке, пряме чи посереднє, узаконення власності робітників окремої фабрики або окремої професії на їх відокремлене виробництво».³⁴ Раніше він собі таких висловлювань не дозволяв.

Стрімкий кульбіт більшовики зробили і в сфері національного питання. У 1913 р. Ленін висловлювався так: «Поки і оскільки різні нації становлять єдину державу, марксисти ні в якому разі не будуть проповідувати ні федеративного принципу, ні децентралізації».³⁵ Тепер же в його промовах і статтях зазвучала вимога федералізації країни. 22 серпня 1917 р. більшовики вступили в Центральну Раду на правах окремої фракції.

Популярність у суспільстві, яку більшовики здобули після серпня, комуністична і антикомуністична історіографії пов'язували з їх діяльною участю у придушенні корніловського путчу. Однак зміна гасел ленінською партією вплинула на подальші події незрівнянно сильніше. У вересні Петроградська, Московська і Київська ради уперше прийняли більшовицькі резолюції про владу. Головою Петроради став Л. Троцький. Спираючись на неї, більшовики почали готувати II Всеросійський з'їзд рад. Маніпулюючи нормами представництва, вони добилися сприятливого для себе партійного складу депутатів. Одночасно з відкриттям з'їзду 7 листопада 1917 р. більшовицький Воєнно-революційний комітет розпочав операцію по захопленню Петрограда.

Е. Карр не без підстав назвав Російську революцію більшовицькою. У кінцевому підсумку якраз більшовики забарвили її в свої кольори. Але один з лідерів Української революції В. Винниченко з не меншими підставами назвав більшовицький переворот робітничо-селянською революцією.³⁶ 7 листопада 1917 р. перемогла *радянська* революція. Більшовицький переворот виявився успішним через те, що *відбувся під радянськими гаслами*.

На II Всеросійському з'їзді рад більшовики грали роль законослухняних політиків. Усі декрети, які прийняв з'їзд, вважалися тимчасовими і підлягали затвердженню, виправленню або скасуванню Установчими зборами. Утворений 9 листопада Раднарком на чолі з Леніним підтвердив, що вибори в Установчі збори відбудуться у затверджені Тимчасовим урядом строки — 25 листопада.

Вибори показали, що за більшовиків проголосували менше 25% виборців, в Україні — 10%. Очолений Леніним Раднарком зробив все можливе, щоб загальмувати скликання Зборів. Більшовикам потрібний був час, щоб прибрати до рук важелі влади. 20 грудня була створена Всеросійська надзвичайна комісія. Ради робітничих і солдатських депутатів уособлювали в революції антидержавне начало, але завдяки більшовикам стали органами державної влади. Та під жахливим пресингом чекістів від них залишилась одна оболонка. Робітничі і солдатські колективи повинні були тепер дисципліновано голосувати за кандидатів, яких їм рекомендували комітети ленінської партії. Більшовики «приватизували» революцію: всі політичні сили, які не влаштували їх, були оголошені контрреволюційними.

Установчі збори відкрилися в Таврійському палаці Петрограда опівдні 18 січня 1918 р. О 5-ій годині ранку наступного дня начальник охорони А. Железняков сказав, що караул стомився, і всі присутні повинні покинути приміщення. На цій побутовій ноті Російська революція згасла.

5. Вождь світової революції

Концепція світової революції народилася одночасно із спалахом революційних подій в Росії. Це підтверджується документально. Виступаючи в цюріхському Народному домі 27 березня 1917 р., Ленін закінчив промову двома здравицями: «Хай живе російська революція! Хай живе всесвітня робітнича революція, що почалася!».³⁷

Лютневу революцію в Росії Ленін розглядав як органічну частину світової революції, якою повинна була закінчитися імперіалістична війна, що охопила мало не весь світ. Концепція світової революції впливала з висунутого ним у 1914 р. гасла про перетворення війни імперіалістичної на війну громадянську.

Вождь більшовиків не сумнівався в тому, що світова революція повинна бути пролетарською, тобто комуністичною. Він сподівався на те, що вона започаткує встановлення комунізму у європейському масштабі подібно до того, як спрямована проти абсолютизму революція 1848–1849 рр. у провідних країнах континенту утвердила капіталізм.

Більшовики далеко не відразу сприйняли «Квітневі тези» свого вождя як керівництво до дії. Але після жовтневого перевороту, який був успішно здійснений всупереч усім теоретичним настановам основоположників марксизму, авторитет Леніна в партії став незаперечним. Йому вдалося «заразити» вірою в світову революцію всіх її провідних діячів.

Наскільки глибокою була переконаність у тому, що услід за Росією спалахнуть революції по всій Європі, показують дебати навколо Брестського

миру. Так звані «ліві комуністи» на чолі з М. Бухаріним відмовлялися укласти мир з кайзерівським урядом, бо твердо вірили в німецьку революцію. На короткий час їхню точку зору підтримала більшість членів ЦК РКП(б), хоча через відсутність армії небезпека німецької окупації була стопроцентною. Більш прагматичному Леніну ціною величезних зусиль вдалося змусити партійне керівництво прийняти принизливі умови миру. Але й противники «лівих комуністів» поділяли переконаність у нетривалості кайзерівської влади. IV надзвичайний з'їзд рад, який у березні 1918 р. ратифікував Брестський мирний договір, висловив думку про те, що «міжнародна робітнича революція не за горами». Текст цієї заяви належав Леніну.³⁸

Про тогочасний умонастрій компартійно-радянської верхівки можна дістати уявлення і з виступу заступника голови Вищої ради народного господарства В.Мілютіна на Всеросійському з'їзді раднаргоспів у грудні 1918 р.: «Єдиний шлях до рятунку — це збройне повстання пролетаріату Західної Європи і створення єдності цього виступу, злиття в одне радянської Німеччини, Франції і Англії. Ось картина, з якої ми повинні виходити у побудові наших перспектив».³⁹

Надія використати ресурси радянیزованих країн Європи ніколи не виступала в документах більшовиків у відкритій формі. Але за фразами про міжнародну пролетарську солідарність приховувався тверезий розрахунок на присвоєння нагромаджених європейською буржуазією багатств. Інакше не можна зрозуміти, наприклад, сподівання наркома фінансів радянської Росії М. Крестінського на фінансову допомогу Заходу. Визнавши у травні 1919 р. на Всеросійському з'їзді завідуючих фінвідділами украй важке становище Російської республіки, нарком відзначив, що його відомство вживає заходів, котрі, як він сподівався, «віддалять момент остаточного краху нашої грошової системи і допоможуть нам протриматися до соціалістичного перевороту на Заході».⁴⁰

Наївно думати, що більшовики ставили свої плани у залежність від того, чи зважиться світовий пролетаріат на комуністичну революцію. Ленін завжди заперечував можливість експорту революції. Однак прискіпливе вивчення його висловлювань доводить протилежне. В день жовтневого перевороту він заявив: «В Росії ми зараз повинні зайнятися побудовою пролетарської соціалістичної держави. У нас є така сила масової організації, яка перемаже все і доведе пролетаріат до світової революції».⁴¹ Звідси ясно, що більшовики сподівалися не на допомогу західноєвропейського пролетаріату, а на «силу масової організації» безпосередньо в Росії, яку вони контролювали, тобто на свою здатність мобілізувати людські й

матеріальні ресурси для «визвольного походу» в Європу. В радянських газетах Ленін і Троцький стали величатися «вождями світового пролетаріату». Побудувавши систему влади, яка дозволяла мало не з нуля створити у найкоротші строки багатомільйонну армію, Ленін не без підстав розраховував «довести» з її допомогою пролетаріат до світової революції. В січні 1920 р. він вказував: «Потрібно прискорити звільнення Криму, щоб мати цілком вільні руки, бо громадянська війна може змусити нас рушити на Захід на допомогу комуністам».⁴² Марш на Варшаву у 1920 р., за якою вже проглядав Берлін та інші західноєвропейські столиці, теж доказує це з усією безперечною.

Аналізуючи історію комуністичного будівництва в СРСР, вчені незалежно від політичної орієнтації користуються загальноприйнятими дослідницькими методами, які ґрунтуються на аналізі доконаних фактів. Такий підхід є єдино можливим, коли йде мова про природно-історичний процес. Аналіз подій, що не відбулися, хоча могли б відбутися, є лише гімнастикою розуму. Однак комуністичне будівництво не можна розглядати як природно-історичний процес. В Радянському Союзі насаджувалися штучні форми організації суспільства, що народилися в голові В. Леніна. Він розумів, що тільки пролетаря можна розпропагувати, оскільки той позбавлений власності. Відібрати власність у тих, кому вона давала економічну свободу, доводилося силою. В аграрній країні більшовики могли розраховувати на підтримку вузького пролетарського прошарку. Всі інші були противниками комуністичної революції і небезпідставно розглядалися як вороги радянської влади. У виступі на засіданні комуністичної фракції ВЦРПС 12 січня 1920 р. Ленін підкреслив: «Ви азбукою комунізму куркуля й бандита не подолаєте, тут потрібна випробувана сила».⁴³ Отже, це не пропаганда, а сила зброї. Присутні розуміли, що йде мова про книгу М. Бухаріна і Є. Преображенського «Азбука коммунизма: популярное объяснение Программы РКП(б)», яка тоді видавалася величезними накладками і багатьма мовами.

Зі сказаного вище випливає, що повноцінне дослідження історії комуністичного будівництва повинне спиратися не тільки на доконані факти, але й на аналіз нереалізованих ідей. Побудований в країні за два десятиріччя соціально-економічний лад істотно відрізнявся від «держави-комуни», яку Ленін згадував у «Квітневих тезах».

Можливо, Ленін взагалі відмовився б від наміру побудувати «державу-комуни», якби відразу зрозумів примарність сподівань на ресурси західноєвропейського пролетаріату, здобути завдяки виходу комуністичної революції за межі Росії. Будівництво комунізму в «капіталістичному оточенні»

вимагало майже виняткової опори на силові методи. Переважна більшість населення опанованої більшовиками країни складалася з дрібних власників, і комуністичний штурм загрожував потоками крові.

Здійснюване під керівництвом Леніна будівництво «держави-комуни» має бути розглянуте в наступних підрозділах. Тут слід зауважити лише те, що засновник партії припинив штурм, коли той почав загрожувати втратою влади або мільйонів людських життів. Чи можна визначити, яка з цих двох перспектив виявилася вирішальною для прийняття ним рішення про відступ? Можна! Відповідь дає компаративний аналіз творів Леніна, опублікованих за його життя і після смерті.

У середині 20 х рр., коли нове керівництво ВКП(б) на чолі з Й. Сталіним висунуло концепцію «соціалізму в одній країні», висловлювання засновника партії, що явно їй суперечили, були приховані. Упорядники так званого «повного» (п'ятого) зібрання творів Леніна використали всі фальсифікації з попереднього, четвертого видання сталінської доби. Відповідальний за автентичність текстів Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС навіть в роки горбачовської перебудови приховував цензурні лакуни. Щоб їх виявити, треба зіставити Повне зібрання творів з другим або третім виданням (вони ідентичні).

Наприклад, під час виступу з доповіддю про внутрішню і зовнішню політику 12 березня 1919 р. Ленін вказав, що діяльність Раднаркому за попередній рік можна зрозуміти, оцінюючи її у масштабі світової революції. Пояснюючи свою думку, він додав дві фрази, відсутні у четвертому і п'ятому виданнях: «Справа будівництва цілком залежить від того, як швидко перемаже революція у найважливіших країнах Європи. Тільки після такої перемоги ми можемо серйозно взятися за справу будівництва.»⁴⁴

На урочистому засіданні Московської ради 6 листопада 1920 р. Ленін зробив таке знаменне визнання, торкаючись історії жовтневого перевороту: «Ми тоді знали, що наша перемога буде тривкою перемогою лише тоді, коли наша справа перемаже весь світ». Ці слова прямо не суперечили концепції «соціалізму в одній країні». З метою нейтралізації численних висловлювань засновника партії на цю тему Сталін розділив поняття «перемога соціалізму» і «остаточна перемога соціалізму». Остання пов'язувалася з перемогою соціалізму у кількох провідних країнах світу. Але сталінські цензори зняли у цитованому вище тексті з виступу Леніна заключну «красномольну» фразу: «в одній країні здійснити таку справу, як соціалістична революція, не можна».⁴⁵

Коли саме у Леніна зникла надія на успіх «світової революції»? Відповідний час можна визначити з достатньою точністю.

13 серпня 1920 р. радянські війська оволоділи населеним пунктом в 23 км від Варшави, а з іншого боку підійшли до приміської фортеці Модлин. Та наступного дня поляки перейшли в контрнаступ, і армії М. Тухачевського опинилися аж за Бугом. У жовтні було підписане перемир'я, після чого Раднарком розпочав демобілізацію своєї велетенської армії.

Теоретичне осмислення поточного моменту і перші практичні висновки були подані на X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. Нова ситуація у взаємовідносинах із зовнішнім світом народила термін «капіталістичне оточення». З'їзд заслухав доповідь Л. Каменєва, яка так і називалася: «Радянська республіка в капіталістичному оточенні.» Доповідач висловився гранично чітко: «Чи ставив хто-небудь коли-небудь з відповідальних комуністів перед собою завдання створити господарство соціалістичної Росії, не спираючись на все світове господарство в цілому, на його техніку, на його винаходи, на його сировину, на сировину всього світового господарства? Ні, це завдання так поставити не можна». ⁴⁶ Це чітке твердження відсутнє в стенограмі, редагованій Є. Бугасвим і опублікованій Інститутом марксизму-ленінізму у 1963 р. ⁴⁷ Далі Каменєв констатував, що світова революція не йде так швидко, як це було б бажано, а тому доведеться мати справу з чужоземним капіталом і платити йому за відсталість Росії, за запізнення із взяттям влади у передових країнах пролетарями.

Ленін висловив свою точку зору дещо пізніше, у липні 1921 р. На IV конгресі Комінтерну він заявив: «З першого погляду ясно, що в інших капіталістичних країнах, після укладення миру, який би поганий він не був, викликати революцію не вдалося». ⁴⁸ Через кілька місяців, на IX Всеросійському з'їзді рад він висловився так само визначено: «Виявилось, що на цю пряму дорогу [...] іншим народам вступити не вдалося». ⁴⁹

Визнання прямого і безпосереднього зв'язку між втратою надії на світову революцію і припиненням комуністичного штурму ми у Леніна не знайдемо. Але Л. Троцький на VII Всеукраїнській партконференції в квітні 1923 р. вказував, якими мотивами керувалися вожді РКП(б), приймаючи рішення про запровадження нової економічної політики. «Звідки узявся цей великий історичний поворот, який ми проробили на X з'їзді? — запитував Троцький свою харківську аудиторію і тут же відповідав: — Цей поворот виріс внаслідок повільного темпу світової революції. Виявилось, що протягом дуже тривалого часу (ось чому ми й сказали: «всерйоз і надовго») Союзу радянських республік доведеться існувати у капіталістичному оточенні. Пряму й безпосередню допомогу від пролетаріату держав більш високого типу, більшої економічної потужності, ніж ми, ми не скоро одержимо». ⁵⁰

Сюжет про світову революцію і революцію взагалі має ще один вимір — грошовий. Революція, коли це не бунт, що не має шансів на перемогу, потребує грошей на пропаганду, створення збройних сил, організаційні витрати тощо. В буржуазних революціях проблем з грошима не існувало, але революціонери з народу змушені були шукати спонсорів серед капіталістів або здійснювати «екси» нарівні з кримінальниками. Кошти, якими розпоряджався Ленін, стали у світовій історіографії предметом пильної уваги. Після Лютневої революції російська контррозвідка виявила, що Ленін провадив підривно роботу проти Тимчасового уряду на гроші кайзерівської Німеччини, з якою Росія воювала. У липні 1917 р. неочікувано для уряду О. Керенського ці агентурні висновки потрапили в пресу. ЦК РСДРП(б) опублікував звернення, в якому вимагав «негайного і гласного розслідування цього наклепу», але одночасно надійно сховав свого вождя.

В сучасній літературі «німецькі гроші» або затушковуються, якщо автор ставить до Леніна з прихильністю, або скандалізуються, коли є намір зобразити його мало не німецьким шпигуном. Тим часом опубліковані документи засвідчують, що Ленін в період від початку 1915 р. до літа 1918 р. (тобто й після жовтневого перевороту) одержував через довгий ланцюг підставних осіб фантастично великі гроші. Як повідомляв Е. Бернштейн у статті, опублікованій в січні 1921 р. газетою «Форвертс», Леніну було передано з Берліна понад 50 млн. золотих марок. Використовуючи ці тонни золота, більшовики змогли створити численну Червону гвардію і організувати після повалення самодержавства пропагандистську роботу в масштабах, неспівставних з пропагандою всіх інших партій, разом узятих. Свій «борг» Ленін повернув кайзерівському уряду у вигляді контрибуції, визначеної Брест-Литовським мирним договором — 93 тонни золота.⁵¹ Обидві сторони були задоволені результатами негласного співробітництва: Ленін прийшов до влади в Росії, а Вільгельм II позбувся Східного фронту.

У серпні 1920 р. О. Керенський давав свідчення в Парижі з приводу знищення царської сім'ї. Коли зайшла мова про «німецькі гроші», він заявив: «Роль Леніна як людини, пов'язаної в липні і жовтні 1917 року з німцями, їхніми планами і грошима, не підлягає будь-якому сумніву. Але я повинен також визнати, що він не агент у «вulьгарному» розумінні. Він має свою мету, заперечуючи одночасно всяке значення моралі у питанні про засоби, які ведуть його до цієї мети».⁵² Свою позицію у питанні про моральність пов'язаного з «німецькими грошима» співробітництва Ленін не виклав, тому що заперечував це співробітництво. Проте ми знаємо його оцінку іншого сюжету, теж пов'язаного з негласним співробітництвом між Раднаркомом і кайзерівським урядом. Ленін визнав доцільність військових

операцій німців проти окупаційного корпусу Антанти на півночі і Добровольчої армії М. Алексеєва на півдні Росії. У листі В. Воровському від 21 серпня 1918 р. він написав: «Допомоги» ніхто не просив у німців, а домовилися про те, коли і як вони, німці здійснять *їхній* план походу на Мурман і на Алексеєва. Це співпадіння інтересів. Не використовуючи цього, ми були б ідіотами».⁵³

«Німецькі гроші» для Російської революції обернулися після завоювання влади більшовиками комінтернівськими грошима на розпалювання світової революції. Емісари Кремля розбіглися по багатьох країнах з валізками конфіскованих у буржуазії цінностей, щоб створювати місцеві комуністичні партії. Навіть після того, як Ленін змушений був відмовитися від ставки на негайну світову революцію, Комінтерн не відчував проблем з фінансуванням міжнародного «комуністичного руху». Бюджетна комісія Комінтерну у березні 1922 р. розподілила між різними компартіями 5,5 млн. рублів золотом (у тому числі для Компартії Німеччини — 447 тис.). В країні голодували десятки мільйонів людей, сотні тисяч з них гинули від голоду. Але Раднарком виділив на допомогу голодуючим в 1922 р. втричі меншу суму, ніж Комінтерну⁵⁴. Розподіляючи кошти, голова Раднаркому керувався не моральними засадами, а принципом політичної доцільності.

6. Конструктор радянської влади

Альтернативні відживаючому самодержавству зародки радянської і парламентської влади виникли в Російській імперії під час загального політичного страйку у жовтні 1905 р. Під тиском голови російського уряду С. Вітте Микола II підписав 17 жовтня 1905 р. маніфест «Про вдосконалення державного устрою», яким «дарував» народу політичні свободи і обмежував власну владу запровадженням парламенту — законодавчої Державної Думи. Ленін, зі свого боку, закликав перетворити всеросійський політичний страйк у збройне повстання, в ході якого розраховував створити мережу робітничих рад на всіх рівнях, аж до загальнодержавного. Висувати бажані й відводити небажані кандидатури на виборах у ради він доручав авангарду робітничого класу, під яким розумів власну партію. Це означало, що влада повинна була утворюватися не з волі виборців, які делегували своїх представників в ради, а з волі тієї політичної партії, яка монопольно пропонувала виборцям свої власні кандидатури.

Ленін не раз підкреслював, що владу не одержують у конкурентній боротьбі з іншими партіями в парламенті, а беруть. Як у Петрограді, так і у Харкові радянська влада була проголошена в 1917 р. депутатами рад, що представляли незначну меншість населення. Коли ж партія більшовиків

перетворилася на урядову, однією з її важливих функцій стало так зване «радянське будівництво», тобто створення мережі рад з контрольованим складом депутатів.

Прийнята в липні 1918 р. Конституція РСФРР затверджувала таку конструкцію Всеросійського з'їзду рад: представники міськрад у розрахунку один депутат на 25 тис. виборців і представники губернських з'їздів рад у розрахунку один депутат на 125 тис. жителів. Рівності між робітничими і селянськими депутатами бути не може, підкреслював Ленін, поки селянин є одночасно трудівником і власником, який продає на вільному ринку продукти своєї праці як товари.⁵⁵

Якщо в Росії робітники користувалися п'ятикратною перевагою у представництві в радах порівняно з селянами, то в Україні під час виборчої кампанії 1919 р. як робітники, так і селяни мали вдсятеро менше представництво, ніж червоноармійці. Пояснення треба шукати в тому, що відрізняло українських селян і робітників від червоноармійців: перші були місцеві, а другі — в основному прийшли. Прийшли а ргіогі не могли бути пов'язані з національно-визвольним рухом.

Американський фахівець з історії Росії Р. Пайпс сформулював суть радянської влади таким чином: «державна влада в країні формально належала ієрархічно організованам, демократично обраним Радам. Фактично ж вони були тільки фасадом, за яким приховувався справжній суверен — комуністична партія».⁵⁶ Насправді, однак, Ленін створив набагато досконалішу, ніж будівля з оманливим фасадом, систему державного устрою «РКП(б)-ради», елементи якої (партійні комітети і виконавчі комітети рад) в кожній ієрархічній ланці являли собою певну цілісність, але з різними функціями: парткоми здійснювали диктатуру, а на виконкомі рад покладалася управлінська робота. Завдяки такому розмежуванню функцій партія зберігала політичне керівництво, але звільнялася від відповідальності за повсякденні справи. Ради були позбавлені політичного впливу, але на них покладалася у повному обсязі розпорядчі функції. Термін «радянська влада» однаковою мірою стосувався обох елементів владного тандему. Ради перетворилися на всепроникну і всеохватну владу, нерозривно зрощену з організаційною структурою партії. Саме вони надавали РКП(б) статус державної партії.

Хоч партія більшовиків перетворилася на державну структуру, вона зберігала попередній зовнішній вигляд. У політичному словнику більшовиків не існувало поняття «державна партія». Державною іменувалася тільки радянська вертикаль влади. При цьому в партійних документах підкреслювалася небажаність злиття партійних і радянських установ.

У резолюції VIII з'їзду РКП(б), де уперше визначалися форми відносин між партійними і радянськими органами, наголошувалося на тому, що «партія старається керувати діяльністю рад, але не заміняти їх».⁵⁷

Своєю компартійною частиною тандем влади був повернутий до членів партії. Внаслідок її побудови за принципами «демократичного централізму» вожді не залежали від вибору рядових партійців, хоч останні регулярно обирали керівні органи відповідно до статутних вимог. Своєю радянською частиною компартійно-радянський тандем обертався до народу. Населення країни не тільки обирало персональний склад радянських органів, але й надіялося цілком реальними управлінськими або контрольними функціями. У народності такої системи влади важко було сумніватися ще й тому, що свої керівні кадри вона брала з народних «низів».

Диктатура системи «РКП(б)-ради» базувалася не тільки на насиллі, але й на пропаганді. Вплив на маси, переконування їх — такими були основні завдання відділів агітації і пропаганди партійних комітетів. Безпосередній зв'язок з населенням давав можливість мобілізувати мільйони людей на виконання сформульованих партійним керівництвом завдань. Ради, в яких працювали сотні тисяч депутатів з пролетарських мас міста і села, стали ефективним «передавальним пасом» від керівних органів державної партії до всього населення. Без організаційних, ідеологічних та емоційних зв'язків з масами більшовики ніколи не могли б докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя.

Як співвідносилася винайдена Леніним система влади з іншими політичними системами? Започаткований Великою Французькою революцією і війною американських колоній за незалежність перехід від традиційного до громадянського суспільства дістав друге дихання на початку ХХ ст., коли під впливом світової війни розвалилися імперії традиційного типу. Однак в деяких країнах під час трансформації політичної влади утверджувалися не демократичні форми правління, а їх тоталітарні мутації. Якщо демократія являла собою панування суспільства над державою, то тоталітаризм характеризувався пануванням держави над суспільством.

У традиційних суспільствах люди були підданими монарха, а не громадянами. Але такі суспільства більшою мірою скріплювалися становими перегородками, аніж бюрократичним апаратом, який реалізував державну волю монарха. Якісний стрибок в індустріальному розвитку, що відбувся в другій половині ХІХ ст., а услід за ним — Перша світова війна різко підвищили роль держави в житті кожної людини і всього суспільства. Одним з

перших серед мислителів ХХ ст. нову роль держави в умовах світової війни відзначив М. Бухарін. 1920 р. з'явилася його праця «Економіка перехідного періоду», в якій можна знайти такі проникливі рядки: «Війна 1914–1918 рр. поставила руба питання про державну владу [...] Життя державної організації, яка все у себе всмоктала, — не життя суспільства, а життя *держави* — стало на перший план. Якщо дідуган Гоббс писав у своєму «Левіафані», що нема влади, яка порівнялася б з владою держави, то його «Левіафан» здався б цуцням поряд з тією дивовижною силою, яку виявив державний апарат фінансового капіталу».⁵⁸

Роль державного апарату в житті розвинутих країн справді зростає в колосальних масштабах. Здебільшого, однак, вона зростала одночасно з роллю інститутів громадянського суспільства. За цих умов могутня держава не являла небезпеки для своїх громадян. М. Бухарін даремно кивав на країни «фінансового капіталу». Абсолютна всевладність державних інститутів утвердилася якраз в його власній країні. Більшовицький комуносоціалізм став найбільш довершеною формою тоталітарного устрою з усіх, які виникли в першій половині ХХ ст. Він характеризувався не тільки абсолютним пануванням держави над суспільством, але й глибоким проникненням державних інститутів в товщу суспільства. В колишній Російській імперії виник політичний устрій, який обручами терору, пропаганди і виховання скріплював державу і суспільство в органічну цілісність — своєрідне державосуспільство.

Дві окремо існуючі, але взаємопроникаючі владні вертикалі вибудовували непроникну стіну між формою і суттю радянської влади. За конституційною формою це була робітничо-селянська влада, за внутрішньою суттю — незалежний від народного волевиявлення тоталітарний режим. Для іноземних спостерігачів радянські органи здавалися лише фасадом, за яким приховувалася диктатура партійних комітетів. А насправді радянська влада була двоєдиним політичним організмом, окремі компоненти якого не могли існувати у відриві один від одного. Відділені функціонально, обидві вертикалі влади фактично розчинялися одна в одній на персональному рівні. Ленін у 1921 р. підкреслював: «як правляча партія, ми не могли не зливати з «верхами» партійними «верхи» радянські, — вони у нас злиті і будуть такими».⁵⁹

Маючи диктаторські повноваження, РКП(б) у внутріпартійному житті спочатку ще зберігала залишки властивого політичним партіям демократизму. Зокрема, делегати на партійний з'їзд визначалися в жорсткій конкурентній боротьбі. Вибори на з'їзд відбувалися переважно в демократичній обстановці. З'їзд зберігав значення верховного органу партії, тому що

визначав склад її керівництва. У партії могли відбуватися політичні дискусії. Вожді впливали на результат дискусій, але силою свого авторитету, а не за допомогою апаратних комбінацій.

Та в умовах диктатури внутріпартійне життя все більше втрачало ознаки так званої «робітничої демократії». ЦК РКП(б), в руках якого зосередилася вся реальна влада, прагнув управляти партійним життям за допомогою тих же диктаторських методів, якими управляв країною. Кандидатури на ключові посади на місцях спочатку «рекомендувалися» Центральним комітетом, а вже потім формально затверджувалися місцевою парторганізацією. Це явище, назване «призначенством», почало визначати кадрову політику партії.

На відміну від самодержавства, радянська влада не мала в собі самій освяченої церквою та історією легітимності. На відміну від представницької демократії, вона не залежала від голосів виборців. Декларативним носієм диктатури був пролетаріат, номінальним — «авангард пролетаріату», тобто РКП(б), а фактичним — ЦК РКП(б), тобто сукупність керівних діячів, кожний з яких відповідав за галузь, ділянку або функцію партійно-радянської роботи.

Створена Леніним політична система була владою компартійної олігархії. Зосередження у верховному органі диктаторських повноважень висувало на передній план проблеми реального лідерства і наступності влади. Ці проблеми не могли розв'язуватися конституційним шляхом, тому що в конституції не було навіть згадки про державну партію.

Як правило, диктатура потребує індивідуального носія — диктатора. В олігархічній системі влади, яка є нестабільною за означенням, проблема лідерства розв'язується у боротьбі або за домовленістю основних політичних гравців. Проте засновник партії, держави і радянського ладу не був звичайним диктатором. Леніну вистачало морального впливу. Це не означало, що він не зустрічав сильної опозиції власним рішенням. Але опозиція не була усвідомленим викликом його владі з боку певних осіб або угрупувань. Опоненти мали відмінну позицію щодо деяких ключових питань державного курсу, наприклад, укладення Брестського миру або запровадження нової економічної політики. У дискусії про профспілки, яка розгорілася наприкінці 1920 р., виявилися різні підходи до питання про роль і місце профспілок в системі влади. Л.Троцький вніс в дискусію гостроту, розцінену його опонентами як виклик лідерству Леніна. Опоненти сформулювали свої підходи до спірного питання у письмових тезах і звернулися до партійних організацій з вимогою визначитися. Вибори на X з'їзд РКП(б) проводилися по платформах.

Ленін здобув абсолютну перемогу в дискусії про профспілки, після чого взяв курс на скасування залишків демократизму у внутрішньопартійному житті. «Ми — не дискусійний клуб», — заявив він на цьому з'їзді і домігся прийняття резолюції «Про єдність партії», якою заборонялися фракції та угруповання. Резолюція давала право двом третинам членів Центрального комітету і Центральної контрольної комісії *виключати інакомислячих зі свого складу*. Отже, X з'їзд РКП(б) випустив зі своїх рук суверенне право партійних з'їздів вирішувати питання про склад ЦК. Це засвідчило перехід реальної влади від з'їзду до ЦК РКП(б).

Ще після VIII з'їзду РКП(б) Ленін утворив всередині ЦК два субцентри — політбюро і оргбюро. Політбюро розв'язувало питання політичного характеру, а оргбюро готувало матеріали для рішень політбюро, які вважалися рішеннями Центрального комітету. Рішення оргбюро, не опротестовані членом політбюро, теж ставали автоматично рішеннями ЦК. З виникненням політбюро та оргбюро перехід влади від з'їзду до ЦК РКП(б) став означати концентрацію владних повноважень саме в цих субцентрах. Значення ЦК в системі влади зменшилося хоча б тому, що періодичність засідань (пленумів) ЦК різко скоротилася.

Паралельно відбувався перехід влади від радянських органів управління до партійних комітетів. Партія перебирала на себе владні повноваження у кожній ланці управління і в кожній галузі життя. Це означало концентрацію влади в партійних комітетах усіх рівнів, внаслідок чого зростали повноваження виконавчих парткомівських структур, перш за все — секретарів. Завдяки специфіці організаційної будови РКП(б) набута влада теж зосереджувалася в головному парткомі — ЦК, а точніше — в його субцентрах.

До утворення субцентрів секретарем ЦК працювала О. Стасова, функції якої були суто технічними. У квітні 1920 р. в ЦК з'явився секретаріат у складі М. Крестинського, Є. Преображенського і Л. Серебрякова. Членство відповідального секретаря Крестинського в політбюро і оргбюро ЦК надало його посаді більш політичного, аніж технічного характеру. Після X з'їзду РКП(б) цей склад секретаріату, який солідаризувався з Троцьким в дискусії про профспілки, був замінений, і відповідальним секретарем став В. Молотов. Через рік, у квітні 1922 р. з ініціативи Леніна пленум ЦК, обраного XI з'їздом РКП(б), заснував посаду генерального секретаря. Було вирішено також, що рішення секретаріату, не опротестовані ким-небудь з членів політбюро або оргбюро, набуватимуть сили як рішення Центрального комітету. Таким чином, *секретаріат інституційно перетворювався на політичний орган*. Зважаючи на близькість функцій

оргбюро та секретаріату і принцип персонального суміщення посад секретарів і членів оргбюро, ця комбінація не призвела до появи в ЦК РКП(б) третього субцентру влади. Проте, за відомим визначенням Леніна, в руках у генерального секретаря, яким став Й. Сталін, зосередилася «безмежна влада».

Партія, яка здійснювала диктатуру, не могла обійтися без силового органу з функціями політичної поліції. Повноваження її були майже абсолютні: чекісти мали право провадити слідство, виносити вироки, що не підлягали оскарженню, аж до смертних, і виконувати їх. Формально органи ЧК входили до складу наркомату внутрішніх справ, але прямо не підпорядковувалися останньому. Фактичне підпорядкування здійснювалося тільки по відомчій лінії — до ВЧК включно. Ці органи були своєрідною державою в державі. Використовуючи їх, ЦК РКП(б) здійснював паралельний партійному контроль за ситуацією на периферії.

Під час громадянської війни органи ЧК були головною ударною силою у боротьбі з «контрреволюцією» в тилу, тобто придушували всіляку опозицію монополії державної партії на владу. Ця функція залишалася основною і в мирний час. Різниця полягала в тому, що вона поширилася й на сферу економіки. Керівник ВЧК Ф. Дзержинський був призначений за сумісництвом з квітня 1921 р. на посаду наркома шляхів сполучення, а в 1924 р. залишив цей наркомат, щоб очолити більш важливий — Вищу раду народного господарства СРСР.

Здійснюваний під час громадянської війни «червоний терор» наводив такий жах, що в 1921 р. Ленін санкціонував реформу ЧК, яка супроводжувалася ліквідацією концтаборів і «розвантаженням» тюрем. У відкритих документах визнавалося корисним заявити про ліквідацію ВЧК і покладення завдань по боротьбі з контрреволюцією на нову установу, створювану при НКВС — Державне політичне управління (ДПУ). На ділі все обмежалося в лютому 1922 р. зміною назви. Попереджаючи демобілізаційні настрої щодо ЧК як в партійних організаціях так і серед чекістів, Ленін на IX Всеросійському з'їзді рад наприкінці грудня 1921 р. вказав: «Без такої установи влада трудящих існувати не може».⁶⁰

Перехід до непу супроводжувався істотною лібералізацією господарського життя, але не відмовою від терору. Влітку 1922 р. голова Раднаркому дав завдання наркому юстиції Д. Курському обґрунтувати юридичні норми, які регулювали терор. У листі Ленін підкреслював необхідність «відкрито виставити принципіальне і політично правдиве (а не тільки юридично вузьке) положення, що мотивує *суть* і *виправдання*

терору, його необхідність, його межі».⁶¹ Головне завдання чекістів керівник партії і уряду вбачав у недопущенні самої думки про опозицію владі серед громадян. Терор проти тих, хто не бажав виявляти лояльність політичному режиму, справді потребував відкритості і навіть найширшої популяризації.

7. Будівничий комунізму

Створення радянського ладу означало підведення під політичний режим, який виник у листопаді 1917 р., адекватного соціально-економічного фундаменту. Іншими словами, мета нав'язаних Леніним перетворень полягала у досягненні цілковитого контролю над суспільством з боку верхівки правлячої партії, яка злилась з державою в єдине ціле. Вождь прагнув поставити в економічну залежність від створеної ним держави кожну людину. Цю мету М. Бухарін сформулював одним реченням: *«Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою»*⁶².

Реалізувати таку мету можна було тільки одним способом — ліквідувавши приватну власність. Йшлося про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично — державною) власністю, ліквідацію приватної власності дрібних товаровиробників, скасування товарно-грошових відносин і грошового обігу, створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства.

Ленін аніскільки не приховував, що кінцевою метою його соціально-економічних перетворень була побудова комунізму. Виконуючи волю свого вождя, VII екстрений з'їзд на початку березня 1918 р. назвав партію комуністичною — РКП(б), залишивши меншовикам стару назву — РСДРП. У написаному Леніним дорученні з'їзду щодо розробки нової партійної програми вказувалося: *«Центр ваги повинен полягати в точній характеристиці початих нашою радянською владою економічних та інших перетворень з конкретним викладом найближчих конкретних завдань»*.⁶³ Це означало, що соціально-економічні перетворення мали комуністичну спрямованість від початку, а не з моменту прийняття комуністичної програми черговим VIII з'їздом РКП(б). До такого ж висновку ми приходимо, порівнюючи прийнятий цим з'їздом у березні 1919 р. текст програми РКП(б) з опублікованою за рік до того брошурою М. Бухаріна *«Програма комуністів-більшовиків»*. Ці документи різні за стилем, але тотожні за змістом. Врешті-решт, до весни 1918 р. відноситься й стаття Леніна *«Чергові завдання Радянської влади»*. В ній комуністичні перетворення були названі *черговими завданнями*.

Розглядаючи комуністичну доктрину й будовану на ній політику нищення приватної власності, треба зупинитися на колізії, що виникає з різного розуміння терміну «соціалізм» більшовиками та їхніми опонентами. Револуційні настрої в масах під час світової війни поширювалися в усіх країнах, і соціалістичні гасла про перерозподіл прибутків багатих на користь бідних стали програмними вимогами багатьох політичних сил. Враховуючи популярність таких гасел, більшовики нескладною маніпуляцією поставили їх собі на службу: проголосили соціалізм першою фазою комунізму. Тому суто комуністичні перетворення, спрямовані на руйнування ринкового господарства, частіше за все називалися соціалістичними. Термін «соціалізм», як правило, використовувався в контексті сьогодення, а термін «комунізм» — в контексті найближчої перспективи. Починаючи комуністичний штурм навесні 1918 р., Ленін був переконаний у тому, що йому вдасться зруйнувати ринкове господарство і ліквідувати приватну власність лише за кілька років. Багатомільйонне селянство повинно було об'єднатися в сільськогосподарські комуні.

Західноєвропейські соціалісти в цей час під соціалізмом розуміли те, чим він був насправді — перерозподілом доходів багатих на користь бідних. Вони не збиралися знищувати багатих, бо тоді не було б перерозподілу. Вони могли пропагувати посилення контролю держави за приватним підприємництвом, передачу бюджетних коштів, які збиралися податками, людям з низькими доходами або навіть націоналізацію засобів виробництва (з виплатою реальної компенсації власникам). Але ці та інші соціалістичні заходи були для них тільки засобами оздоровлення ринкової економіки і послаблення соціальної напруги в суспільстві.

Колізія з терміном «соціалізм» полягає в тому, що немало людей і досі вважають ленінсько-сталінський соціалізм, який є насправді комунізмом, типологічно поєднаним з французьким, шведським або іншими різновидами західноєвропейського соціалізму. Навпаки, комунізм в їхній уяві — це суспільство майбутнього, в якому кожен працює як може, а одержує матеріальні і культурні блага як хоче. Саме такий імідж комунізму був сформований у головах радянських людей кількома поколіннями пропагандистів.

Екстремізм розпочатого Ленінін комуністичного штурму часто пояснюється авантюризмом більшовиків або «революційним нетерпінням» мас. Насправді анархічні дії мас більшовикам вдавалося обмежувати, у тому числі засобами терору. Екстремізм Леніна та його соратників був доктринального походження, тобто впливав з партійної програми. Програма РКП(б) 1919 р. передбачала вторгнення держави в усі галузі виробництва.

Ще до її прийняття органи радянської влади почали пряме або опосередковане одержавлення економічних структур. На відміну від соціалістичних заходів західноєвропейських соціал-демократичних урядів, які здійснювалися майже винятково у сфері розподілу, комуністичні перетворення більшовиків стосувалися, насамперед, виробництва.

Теоретичні засади радянського комунізму виходили з постулатів марксизму лише в тій мірі, яка влаштувала Леніна. Те, що не відповідало інтересам партії, відкидалося. Зокрема, був відкинутий сформульований в Марксовому «Капіталі» фундаментальний постулат: «Суспільство не може ні перескочити через природні фази розвитку, ні скасувати їх декретами».⁶⁴

Комуністична революція починалася з націоналізації великої промисловості. Новий господар у вигляді державного органу не мав ні матеріальної заінтересованості у розвитку виробництва, ні можливості займатися ним повсякденно. Тому виникла необхідність в опрацюванні певних критеріїв та нормативів, придатних для всіх керованих об'єктів. Виявилось, що налагодження обліку колосальної кількості натуральних показників, розробка планів та звітів, організація поопераційного контролю і перевірка постійно завищуваних заявок вимагали цілої армії обліковців, плановиків і контролерів. Над націоналізованими підприємствами виник і почав стрімко розгалужуватися управлінський апарат у вигляді главків (головних комітетів), центрів, трестів і кущів, підпорядкованих Вищій раді народного господарства (ВРНГ). Вся ця бюрократична система («главкізм») робила спроби здійснити нездійсненне — налагодити управління з єдиного центру всією масою підприємств за принципом «єдиної фабрики».

Внаслідок націоналізації «командних висот» (промисловості, транспорту, фінансово-банківської системи) у розпорядженні держави виявилася основна частина ресурсного потенціалу країни. Керівництво країни дістало можливість наказувати, що саме, скільки, коли і де треба виробити. Директивне планування стало своєрідною магичною паличкою, одним помахом якої Раднарком міг регулювати обсяги і строки виробництва зброї, боєприпасів і спорядження для армії, чисельність якої внаслідок мобілізацій стрімко зростала. Країни Європи уже закінчили повоєнну демобілізацію, і їхні сукупні збройні сили поступалися чисельністю Червоній армії. Континент опинився під загрозою вторгнення зі Сходу під гаслами «світової революції».

Виявилось, однак, що одержавлення сприяє мобілізації наявних ресурсів, але не здатне забезпечити їх ефективне відтворення. Господарська

розруха, яка в радянських підручниках розглядалася як результат воєнних дій, почала стрімко поглиблюватися якраз унаслідок націоналізації «командних висот».

На виробництві, організованому по-комуністичному, не можна було обійтися без трудової повинності. Примусовість праці впливала з самої концепції «єдиної фабрики». 10 квітня 1919 р. Ленін підписав декрет Раднаркому РСФРР «Про загальну мобілізацію», в якому різниця між воєнною і трудовою мобілізацією виявилася стертою. Замість відносин найму встановлювався принцип мобілізації робочої сили — спочатку через профспілки, а з кінця 1919 р. — через новостворений Наркомат праці та його місцеві органи. При Раді Оборони (з квітня 1920 р. — Раді Праці та Оборони) був заснований Головний комітет з трудової повинності (Головкомтруд) з мережею периферійних філіалів. 12 жовтня 1920 р. Раднарком УСРР за рекомендацією з центру прийняв постанову «Про табори примусової праці». Чекісти оперативно створили мережу трудових таборів і центр по управлінню ними — ЦУЛАГ. У жовтні 1920 р. в Україні з'явилися перші табори для «дезертирів трудового фронту».

Мілітаризацію праці з обуренням зустріли навіть усередині партії більшовиків. На IV конференції КП(б)У (березень 1920 р.) немало делегатів висловилися проти «трудова частин» і засудили рекомендовані Леніним засоби боротьби з «трудова дезертирством» (публікацію штрафних списків, створення штрафних робітничих команд, ув'язнення «дезертирів» в концтаборах). Конференція відкинула продиктований з Кремля список нового складу ЦК КП(б)У. Бунт українського філіалу власної партії глибоко вразив Леніна. На кілька місяців він відрядив в республіку Ф. Дзержинського для наведення порядку.

Великого значення у створенні комуністичної економіки Ленін надавав підписаному ним 15 червня 1920 р. декрету «Про розрахункові операції». Купівля установами, організаціями і підприємствами виробів, матеріалів та сировини на вільному ринку заборонялася. Розрахунки між установами і підприємствами могли здійснюватися тільки в безготівковій формі. В грудні 1920 р. він підписав цілу низку декретів, які готували ліквідацію грошового обігу і заміну грошей тродами (трудова одиницями).

Аграрна політика Леніна визначалася спробами запровадження в життя найбільш авантюристичного декрету РНК РСФРР від 21 листопада 1918 р. «Про організацію постачання населення всіма продуктами і предметами особистого споживання і домашнього господарства». Декрет покладав на Наркомат продовольства РСФРР обов'язок заготовляти і розподіляти серед населення все те, що воно набувало раніше через

торгівлю. Тому наркомпродівські заготівельники вже з осені 1918 р. почали давати селянам обов'язкові завдання з поставки державі продовольства. Вони називалися продрозкладкою, тому що розкладалися по губерніях, повітах, волостях, селах і дворах. 11 січня 1919 р. з'явився спеціальний декрет про хлібну і фуражну розкладку, майже відразу поширений на всі види продовольства та сільськогосподарської сировини. Приватна торгівля сільгосппродукцією заборонялася. Комуністичний принцип розподілу і продрозкладка в Україні були запроваджені одним декретом ВУЦВК «Про загальнодержавний облік і розподіл продуктів та предметів домашнього господарства» від 12 квітня 1919 р.

Чи була продрозкладка інтегральним елементом будованого комуністичного ладу? Іншими словами, чи закладався реквізичійний принцип в основу того соціально-економічного ладу, який мав підперти створену Леніном систему політичної влади?

Відповідь на це запитання одержуємо, співставляючи дати запровадження продрозкладки і появи документів про застосування принципово інших форм економічних відносин між містом і селом. Розкладка стала запроваджуватися тільки з осені 1918 р., а перший присвячений їй декрет датувався січнем 1919 р. Принципово інші форми виробничих відносин у загальному вигляді були описані в брошурі М. Бухаріна «Програма комуністів (більшовиків)», яка з'явилася навесні 1918 р., і в програмі РКП(б) 1919 р. Обидва документи передбачали перехід села від одноосібного до колективного землекористування у формі колгоспів і радгоспів. Отже, Ленін робив ставку на створення колгоспно-радгоспної системи, за якої ставало можливим директивне планування виробництва і розподілу сільськогосподарської продукції. Розкладка накладалася на селян-власників, щоб розв'язати проблему постачання вже націоналізованої промисловості і армії продовольством та сільськогосподарською сировиною *до створення колгоспів і радгоспів.*

Створити колгоспно-радгоспну систему у найкоротші строки виявилось не просто. Ленін змушений був заплатити селянству по векселю, виданому в серпні 1917 р. з метою завоювання влади. Земля в Росії була поділена на зрівняльних засадах. Проте, вже в кінці 1918 р. він підготував декрет «Про соціалістичний землеустрій і про заходи переходу до соціалістичного землеробства», основний зміст якого зводився до однієї фрази: «На всі види одноосібного землекористування слід дивитися як на скороминуші і відживаючі». Текст декрету був уперше опублікований 14 лютого 1919 р. газетою «Правда» і супроводжувався таким коментарем від редакції: «Найголовнішим завданням земельної політики є послідовне, неухильне

здійснення широкої організації землеробських комун, радянських комуністичних господарств і громадського обробітку землі, які в своєму розвитку неминуче приведуть до єдиної комуністичної організації всього сільського господарства».

З цим радикальним поворотом в аграрній політиці Кремля співпала реставрація радянської влади в Україні. Республіка, в якій ще зберігалося поміщицьке землеволодіння, була приречена перетворитися на випробувальний полігон у справі комунізації селянства. Навіть у малоземельних районах частина поміщицьких господарств передавалася не у користування селян, а цукровим заводам під організацію радгоспів або всім бажаним створити комуни. Коли селяни піднялися із зброєю в руках проти робітничо-селянської влади, Ленін використав у боротьбі з «куркульським бандитизмом» підрозділи Червоної армії. Селянська в основному армія в такій ситуації розклася, і Україною оволоділи білогвардійці.

Ленін засвоїв цей урок і після поразки армій А. Денікіна санкціонував затвердження нового земельного закону, який забороняв відводити землю під радгоспи без згоди селян. Однак, не маючи можливості перетворити сільське господарство у складову частину директивної економіки, Кремль не мав іншого шляху, як продовжувати реквізувати селянську продукцію. У травні 1920 р. з'явився закон про продрозкладку. Знаючи про те, що вирощену продукцію держава все одно забере, селяни посіяли восени 1920 р. озимі культури в значно менших обсягах, ніж раніше.

В цій ситуації V конференція КП(б)У в листопаді 1920 р. прийняла рішення провести негайну примусову колективізацію сільського господарства. Пам'ятаючи урок 1919 р., в Кремлі вирішили діяти по-іншому. За дорученням Леніна Раднарком розробив законопроект «Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства» і 14 грудня 1920 р. передав його у ВЦВК для внесення на VIII Всеросійський з'їзд рад. Щоб перешкодити небезпеці колосального недосіву навесні 1921 р., затверджений з'їздом закон поширив продрозкладку не тільки на продукцію, але й на посівні площі селянських господарств. В системі виконавчої влади виник новий орган — Центрпосівком.

Проте селянство не бажало витримувати тягар продрозкладки. Взимку 1920–1921 рр. Україна і Центральна Чорноземна область перетворилися на арену суцільних повстань. Ленін переконався в тому, що управління промисловістю на засадах «єдиної фабрики» не спрацьовує. Головною причиною поразки Червоної армії під Варшавою був параліч промисловості і залізниць.

Х з'їзд РКП(б) у березні 1921 р. на пропозицію Леніна замінив реквізиційний принцип у відносинах міста і села податковим. Перший крок у відступі від курсу на прискорене будівництво комунізму потяг за собою й інші. Держава відмовилася від ідеї ліквідувати грошовий обіг, дозволила вільний продаж сільськогосподарської продукції після сплати продподатку, санкціонувала приватне підприємництво і ліквідувала систему главків. Державний бюджет був відділений від бюджету державного підприємства. Підприємства об'єднувалися в трести, які почали працювати, співставляючи свої прибутки з видатками. За кілька місяців визріла нова економічна політика.

Не бажаючи плямувати доктрину, Ленін у березні 1921 р., тобто вже після переходу до непу назвав комуністичні перетворення 1918–1920 рр. «воєнним комунізмом». Засудження комуністичного штурму він підмінив твердженням про те, що штурм був викликаний умовами громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції. В радянських енциклопедіях «воєнний комунізм» почали трактувати як систему надзвичайних соціально-економічних заходів тимчасового характеру.

8. Засновник Радянського Союзу

Авторитетний на Заході дослідник радянського комунізму А. Безансон зробив спостереження, яке дає ключ до розуміння закономірностей трансформації Російської імперії в Радянський Союз. У статті, надрукованій в збірці «Концепт імперії» (Париж, 1980), він зазначив, що у Росії перед світовою війною 1914–1918 рр. були можливості вирішити свої соціально-економічні проблеми, але вона не мала жодних шансів справитися з національним питанням. Ліберальна і модернізаційна політика імперського режиму могла б закріпити за Росією статус великої держави. Проте неминучим її наслідком ставало відродження пригноблених націй, яке підірвало б імперію з середини. Тому не слід дивуватися обраним Леніним специфічним формам побудови багатонаціональної держави. Перед ним стояло одне головне завдання: продовжити існування імперії, що розпалася, по можливості у попередніх кордонах, а якщо вдасться, то і в розширеному вигляді.

У 1917–1922 рр. конгломерат з дев'яти формально незалежних держав (Росії, України, Білорусії, Далекосхідної республіки, республік Закавказзя, Бухари і Хорезму) з'єднувався з імперською столицею двома способами: головним — через диктатуру керівної верхівки РКП(б), і додатковим — шляхом прямого підпорядкування кремлівському центру розміщених на периферії силових та економічних структур.

Після встановлення в 1922 р. радянського контролю над Далеким Сходом буферна Далекосхідна республіка була ліквідована. Одночасно в Кремлі вирішили, що далі існування країни без назви є незручним. Після громадянської війни незалежні національні республіки виглядали в очах переможців анахронізмом.

Суміщення країни з державою могло бути здійснене шляхом «втягання» національних республік в кордони Російської Федерації, тобто перетворення їх на автономні республіки. Автором «автономізації» республік у науковій літературі вважається Й. Сталін. Безумовно, що саме він озвучував цей проект як нарком РСФРР у справах національностей і генеральний секретар ЦК РКП(б). Проте в центральному компартійно-радянському апараті «автономізація» вважалась єдиною можливим виходом з ситуації роздільного існування групи формально незалежних держав в одній країні. Альтернативою міг бути тільки status quo, тобто існування республік як незалежних від Росії національних державних утворень. Аналізуючи події 1922 р., слід на певний час забути про іншу альтернативу, яка народилася в голові Леніна і не була відомою нікому до свого першого озвучення.

За відсутності Леніна, якого вразив перший удар смертельної хвороби, оргбюро ЦК РКП(б) прийняло рішення про «автономізацію» національних республік. Виявилось, що це рішення оспорує деякі керівники республік, у тому числі найбільш впливовий із них — член ЦК РКП(б) Х. Раковський. Пропозицію цих діячів не слід розглядати як бажання зберігати суверенітет радянських республік, якого не існувало від початку. Пониження статусу республік вони сприймали як удар по власному престижу, і не більше.

Ленін волів не зачіпати інтересів товаришів по партії в національних республіках, яких він з іронією називав «незалежниками». Він був схильний залишити відносини між республіками у попередньому стані і, як висловився 30 грудня 1922 р. у листі керівникам РКП(б), взагалі не підіймати «горезвісне питання про автономізацію, яке офіційно називають, здається, питанням про союз радянських соціалістичних республік»⁶⁵. Його турбувало не ставлення до цього питання периферійних керівників-«незалежників», а передбачуване обурення в національних республіках, яких позбавляли суверенітету.

Чи є суперечність між цим реченням і сформульованим у попередньому абзаці твердженням про те, що національні радянські республіки від початку не мали суверенітету? Якщо й є, то це — суперечність самого концепту національної радянської державності, автором якого був Ленін. Вона

допомагає зрозуміти винахідливість, гнучкість і підступність ленінської національної політики.

У згаданому листі керівникам партії від 30 грудня Ленін називав «автономізацію» в корені неправильною і несвоечасною затією⁶⁶. Автономні республіки не були державами. «Автономізація» руйнувала національну державність. Де-факто відроджувалася «єдина й неподільна» Росія, яка відрізнялася від дореволюційної тільки тим, що деякі з губерній ставали національними республіками. У випадку з Україною виникала фундаментальна неясність: чи увійде вона до складу Росії неподіленою на губернії автономною областю, чи попередній масштаб адміністративно-територіальних одиниць збережеться, і республіка взагалі зникне з географічної карти. Радянська держава опинялася віч-на-віч з привидом національної боротьби. Затиснуті у вузькі рамки автономій народи, які пройшли через горнило національних революцій, рано чи пізно піднялися б на захист своїх прав.

Ленін запропонував принципово інший вихід з ситуації, що склалася. Він волів будувати централізовану державу не за радянською лінією, тобто шляхом знищення національних держав, а за компартійною лінією. За цих умов суверенітет національних держав закріплювався в радянських конституціях, але зникав у невидимому силовому полі, генерованому диктатурою державної партії.

Вождь партії погоджувався з тим, що існування однієї країни з кількома державами є незручним. Тому він запропонував простий, але ніким не пропонований вихід з ситуації: всі наявні в 1922 р. радянські держави — Російська й Закавказька федерації, Україна й Білорусія на рівних правах утворювали ще одну федеративну державу — федерацію «другого поверху». Він же запропонував назву для новоутворюваної федерації — Союз Радянських Соціалістичних Республік Європи й Азії. За кожною з республік, які утворювали Радянський Союз, зберігалася право вільного виходу з нього, яке закріплювалося в конституціях.

Об'єднання радянських республік в єдину державу стало б історичною подією, якби не було РКП(б). Насправді ж 30 грудня 1922 р. відбулася протокольна подія, наперед розписана в регламенті оргбюро ЦК РКП(б). Значення цієї події полягало лише в тому, що національна радянська державність не була знищена. Сталін повною мірою оцінив переваги збереження національної радянської державності. В Конституції СРСР 1936 р., яку він міг редагувати як завгодно, збереглася навіть стаття про вільний вихід республік з союзної держави. Поки існувало силове поле компартійної диктатури, подібні конституційні норми не могли підірвати унітарну державу імперського типу.

За волею керівників державної партії народи Радянського Союзу були поділені за певною ієрархією. Найвище становище зайняли росіяни. Після них йшли представники націй, які дали своє ім'я союзним республікам. У зв'язку з цим виникло поняття «титульної нації». На третьому місці знаходилися народи національних автономій у союзних республіках. На четвертому місці перебували «нетитульні» нації, які не мали власних республік — союзних чи автономних. *Під конституційним кутом зору СРСР будувався на засадах етнократичної ієрархії.*

Незважаючи на обмеженість повноважень республіканських компартійно-радянських центрів, політбюро ЦК РКП(б) визнало небезпечним утворення такого центру в Російській Федерації. В Москві був створений тільки Раднарком РСФРР, який керував другорядними підприємствами. Великі підприємства підпорядковувалися безпосередньо союзним органам. Партійний центр у Росії взагалі не створили, і губпарткоми підпорядковувалися ЦК РКП(б). Отже, провідне місце в ієрархії у росіян сполучалося з відсутністю національної державності. *Російська радянська державність була не національною, а імперською.*

Післямова

Вожді КПРС, починаючи від самого В. Леніна, постаралися надати ленінізму історичну глибину шляхом пов'язання його з європейськими концепціями утопічного комунізму та марксизму. Одночасно вони штучно поділили Російську революцію на буржуазну і пролетарську, а потім намертво «пришили» один з її поворотів у листопаді 1917 р. до розпочатої у 1918 р. комуністичної революції методом реформ «згори». Тим самим план створення «держави-комуни», озвучений Леніним у квітні 1917 р., був суміщений у часі і за змістом з пануючою в Російській революції радянською течією, яка вийшла з народних «низів». Встановлена ленінською партією диктатура дістала маскувальну назву радянської влади. В країні, названій Радянським Союзом, все стало радянським: влада, суспільство, лад, спосіб життя і мислення, культура. Але насправді всі ми, колишні радянські люди, вийшли з ленінської голови.

В. Ленін скористався радянською пугачовщиною як колосальним важелем, щоб здійснити свій абсолютно утопічний задум — *позбавити людство приватної власності*. Але суспільство ХХ ст. — це не первісно-общинний лад, в якому колективна власність є органічним і єдино можливим способом організації виробництва. Більшовицькі націоналізації, колективізації, експропріації і конфіскації не знищили приватної власності, тому що вона є єдино можливим способом організації виробництва в цивілізованому

суспільстві. Вони лише змінили власника: зосередили конфісковану приватну власність в руках тих, хто знаходився на вершину владної піраміди. Концентрація всіх ресурсів і засобів в руках вождів надала їм силу стародавніх деспотів і перетворила Радянський Союз на певний час у наддержаву.

Однак тільки на певний час — поки у керівників партії вистачало ресурсів, щоб виконувати привласнені ними функції. Радянська влада, яка приватизувала все і вся, змушена була взяти на себе турботи по підтриманню життєдіяльності суспільства — забезпечувати людей їжею, житлом, засобами сполучення і робочими місцями, турбуватися про стан їхнього здоров'я, організовувати навчання і виховання, слідкувати за культурним дозвіллям і способом мислення тощо. Коли вона втратила здатність виконувати головну з цих функцій — годувати людей реальною їжею, а не продовольчими програмами, відведений їй історією час існування закінчився.

Озвучена Ленінім у квітні 1917 р. ідея «держави-комуни» була утопією, але — *реалізованою утопією!* Чи бажав творець здійснити її за всяку ціну?

Історія комуністичного будівництва в 1918–1920 рр. була сфальсифікована передусім Ленінім, який вигадав облудний концепт «воєнного комунізму», щоб замаскувати провал соціально-економічної політики Кремля. Проте слід визнати, що Ленін відмовився від ідеї «держави-комуни», коли пересвідчився в безнадійності спроб поширити комуністичний експеримент на весь світ. Спочатку, у 1921 р. він відмовився від практичних дій, пов'язаних з утворенням «держави-комуни», а в 1923 р. став закликати керівників партії змінити свою точку зору на соціалізм.

Заклик залишився не почутим через те, що вождь не знайшов у собі мужності прямо визнати утопічність головної мети свого життя. К. Маркс і Ф. Енгельс теж ніколи не відмовлялися від гасел «Маніфесту Комуністичної партії». Та їм було легше: ці гасла в їхні часи не вийшли за рамки теорії. А у створеній Ленінім країні панувала партія, керівники якої уже відчули смак необмеженої влади. Нові вожді готові були переступити через мільйони трупів, як переступив через них Ленін у 1918–1920 рр., щоб не втратити здобуту ним необмежену владу. Принадна іззовні ідея «держави-комуни» була реалізована Й. Сталінім за допомогою масового терору. «Країна Рад» опинилася поза межами природно-історичного розвитку, хоч стала супердержавою. Проте вона даремно робила відчайдушні спроби нав'язати оточуючому світу, у тому числі за допомогою ядерних ракет, ленінізм, від якого фактично відмовився перед смертю його творець.

¹ Про родовід В. Леніна див.: Payne R. *The Life and Death of Lenin*. — London, 1964; Reddaway P., Schapiro L.(ed). *Lenin, the Man, the Theorist, the Leader*. — London, 1967; Фишер Л. *Жизнь Ленина*. — Лондон, 1970; Солженицын А.И. *Ленин в Цюрихе*. — Париж, 1975; Волкогонов Д. *Ленин. Политический портрет*. — В двух книгах. — М., 1994; Pipes R. *Unknown Lenin*. — New Haven, 1996; Штейн М.Г. *Ульяновы и Ленин. Тайна родословной и псевдонима*. — СПб., 1997.

² Бердяев Н.А. *Истоки и смысл русского коммунизма*. — М., 1990. — С.94.

³ Волкогонов Д. *Ленин. Политический портрет*. — Кн. I... — С. 305–306.

⁴ Там само. — Кн. I. — С. 198–199.

⁵ Бердяев Н.А. *Истоки и смысл русского коммунизма...* — С. 95.

⁶ *Архив русской революции*. — Берлин, 1923 (репринт: М., 1991). — Т. 14. — С. 119.

⁷ Balabanoff A. *Impression of Lenin*. — University of Michigan Press, 1984. — P. 43.

⁸ Бердяев Н.А. *Истоки и смысл русского коммунизма...* — С. 96.

⁹ Мартов Ю.О. *Записки социал-демократа*. — Кн. I. — Берлин, 1922. — С. 268.

¹⁰ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 41. — С. 284–303.

¹¹ Цит. за: Волкогонов Д. *Ленин. Политический портрет*. — Кн. I... — С. 462.

¹² Бердяев Н.А. *Истоки и смысл русского коммунизма...* — С.97.

¹³ Fischer Louis. *The Life of Lenin*. — New York, London, 1964. — P. 22–23.

¹⁴ Цит. за: Штурман Д. *О вождях российского коммунизма*. — Кн. I. — Париж, Москва, 1993. — С. 215.

¹⁵ Див.: Волкогонов Д. *Ленин. Политический портрет*. — Кн. II... — С. 293–314; Каррер д'Анкосс Элен. *Ленин*. — М., 2002. — С. 120–122; Сервис Р. *Ленин*. — Минск, 2002. — С. 225–227, 263–264; Пирсон Майкл. *Инесса Арманд. Муза Ленина*. — М., 2003. — 384 с.

¹⁶ *Енгельс Ф. Ельберфельдські промови 8 і 15 лютого 1845 р.*// Маркс К. і Енгельс Ф. *Твори*. — Т. 2. — С. 509–530.

¹⁷ Там само. — Т. 41. — С. 364.

¹⁸ Бердяев Н.А. *Истоки и смысл русского коммунизма...* — С. 96.

¹⁹ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 39. — С. 198.

²⁰ Троцкий Л.Д. *К истории русской революции*. — М., 1990. — С. 255.

²¹ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 39. — С. 125.

²² Там само. — Т. 36. — С. 284.

²³ Ленін В.І. *Останні листи і статті*. — К., 1989. — С. 43.

²⁴ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 36. — С. 356.

²⁵ Там само. — Т. 48. — С. 151.

- ²⁶ Там само. — Т. 26. — С. 6.
- ²⁷ Там само. — Т. 31. — С. 73.
- ²⁸ Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — Кн. 1... — С. 164.
- ²⁹ Цит. за: Дан Ф. Происхождение большевизма. — Нью-Йорк, 1946. — С. 444.
- ³⁰ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 31. — С. 7.
- ³¹ Набоков Влад. Временное правительство// Архив русской революции. — Т. I. — С. 76.
- ³² В.І.Ленін про Україну. — Ч. 2. — К., 1969. — С. 5–6.
- ³³ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 36. — С. 183.
- ³⁴ Там само. — С. 452.
- ³⁵ Там само. — Т. 24. — С. 139.
- ³⁶ Винниченко В.К. Відродження нації. — К., Відень, 1920 (репринт 1990). — Ч. 2. — С. 80.
- ³⁷ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 31. — С. 75.
- ³⁸ Там само. — Т. 36. — С. 117.
- ³⁹ Труды II Всероссийского съезда советов народного хозяйства (19 декабря — 27 декабря 1918 г.) Стенографический отчет. — М., 1919. — С. 9.
- ⁴⁰ Труды Всероссийского съезда заведующих финотделами. — М., 1919. — С. 30.
- ⁴¹ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 35. — С. 3.
- ⁴² Цей текст дивним чином не увійшов до збірника «В.И.Ленин. Неизвестные документы. 1891–1922», виданого Російським державним архівом соціально-політичної історії в 1999 р. Його доводиться цитувати за: Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — Кн. 2... — С. 58.
- ⁴³ Ленин В.И. Неизвестные документы. 1891–1922. — М., 1999. — С. 32.
- ⁴⁴ Ленин В.И. Сочинения. Изд. 3. — Т. XXIV. — С. 33; ПЗТ. — Т. 38. — С. 2.
- ⁴⁵ Ленин В.И. Сочинения. Изд. 3. — Т. XXV. — С. 474; ПЗТ. — Т. 42. — С. 1.
- ⁴⁶ Десятый съезд РКП(б). 8–16 марта 1921 г. Стенографический отчет. — М., 1921. — С.252.
- ⁴⁷ Десятый съезд РКП(б). Март 1921 года. Стенографический отчет. — М., 1963. — С. 450–465.
- ⁴⁸ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 44. — С. 34–35.
- ⁴⁹ Там само. — Т. 44. — С. 280.
- ⁵⁰ Цит. за: Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). — К., 1996. — С. 189.
- ⁵¹ Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — Кн. II... — С. 437.
- ⁵² Там само. — Кн. I. — С. 207.

- ⁵³ Ленин В.И. Неизвестные документы. — С. 249.
- ⁵⁴ Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. — Кн. II... — С. 283–284.
- ⁵⁵ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 38. — С. 343.
- ⁵⁶ Пайпс Р. Россия при большевиках. — М., 1997. — С. 183.
- ⁵⁷ КПРС в резолюциях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1979. — Т. 2. — С. 75.
- ⁵⁸ Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1990. — С. 91.
- ⁵⁹ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 43. — С. 15.
- ⁶⁰ Там само. — Т. 44. — С. 313.
- ⁶¹ Там само. — Т. 45. — С. 180.
- ⁶² Бухарин Н.И. Избранные произведения. — М., 1988. — С. 20.
- ⁶³ Ленін В.І. ПЗТ. — Т. 36. — С. 56.
- ⁶⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. — Т. 23. — С. 12.
- ⁶⁵ Ленін В.І. Останні листи і статті. — К., 1989. — С. 16.
- ⁶⁶ Там само. — С. 17.